



המוסד לביטוח לאומי

האגף לפיתוח שירותים

מינהל המחקר והתכנון

**חיזוק הקשר והתקשורת בין הורים לילדים
לקויי שמיעה ממזרח ירושלים**

מאת

ד"ר מאיה חושן ומיכל קורח

בהשתתפות: מוחמד נכאל ונורית ברעם

מכון ירושלים לחקר ישראל

ירושלים, טבת התשס"ו, ינואר 2006

פתח דבר

אנו שמחים להגיש לעיונכם מחקר הערכה מסכם של הפרויקט "חיזוק הקשר והתקשורת בין ילדים לקויי שמיעה והוריהם ממזרח ירושלים".

היוזמה לפיתוח הפרויקט באה ממר ברוך אברמסון, מנהל בית הספר לחירשים-כיי"ח בירושלים, מתוך המציאות הקשה שבה נתקל בבית ספר – מציאות שבה ילדים חירשים מתקשרים בינם לבין עצמם בשפת סימנים כל עוד הם שוהים בבית הספר, אולם מרגע חזרתם לביתם נמנעת מהם תקשורת זורמת עם סביבתם ובכלל זה עם הוריהם ומשפחותיהם.

הפרויקט ביקש להעניק להורים את מירב התמיכה שהם זקוקים לה כדי שיוכלו לתת ביטוי למשאביהם האישיים ולאינטואיציות ההוריות שלהם באופן שיאפשר את חיזוק התקשורת בינם לבין ילדיהם. הפרויקט נועד לעזור להם לעבור מתחושה של חולשה, של חוסר אונים ושל ניכור לעוצמה שלהם, לתחושה של שליטה בחיהם ובחיי ילדיהם, למעורבות פעילה בטיפול בהם ובכך ליצירת קשר טוב ובונה עם ילדיהם.

שינוי מלא ומקיף חייב לכלול גם את אנשי המקצוע המטפלים בילדים לקויי השמיעה ובמשפחותיהם. לתהליכים של העצמה, חיזוק והפיכת ההורים לשותפים לטיפול בילדיהם נדרשים גם מוכנות ושינוי תפיסה בקרב אנשי המקצוע. המצוקה בקרב הציבור הערבי בירושלים אינה פוסחת כאמור גם על אנשי המקצוע: הידע הזמין להם בתחום הטיפול בלקויי שמיעה הוא מועט בשל מגבלות השפה. הכשרות והשתלמויות בתחום זה בשפה הערבית הן נדירות וכך גם חומרי עבודה עם הילדים.

לאור זאת היה חשוב גם להעשיר את הידע של אנשי מקצוע העוסקים בתחום בהיבטים השונים של הפרויקט, כמו שיתוף בין אנשי מקצוע ללקוחות, העצמת לקוחות, מידע חדשני ועדכני בכל הנוגע לשיטות טיפול ושיקום ילדים לקויי שמיעה ועוד.

ליוזמה זו חברו שותפים רבים הכוללים: נציג ההורים, ארגון מיח"א בירושלים, לשכת הרווחה במזרח ירושלים, מחלקת השיקום בעיריית ירושלים, אגודת החירשים ועמותת שק"ל שבאמצעותה הופעלה התוכנית.

התוכנית אושרה כמפעל מיוחד בשנת 2001 ופעלה בסיוע הקרן למפעלים מיוחדים במשך כשלוש שנים. את התוכנית ליוותה בעיקר ועדת ביצוע מקצועית שעיצבה מקרוב את התפתחות השירות שפותח, נתנה מענים ייחודיים לקשים שהתגלו בהפעלת הפרויקט, שהיה מורכב ובין מערכתי וחייב תיאום בין יחידות שונות במערכת העירונית.

בתוכנית פותחו שיטות עבודה המותאמות לאוכלוסייה הערבית תוך רגישות תרבותית, נעשתה עבודה קהילתית שהביאה להעצמת הורים והקמת קבוצת הורים פעילה ונערכו השתלמויות לאנשי מקצוע העוסקים בחינוך, שיקום וטיפול בילדים לקויי שמיעה.

ברצוננו להביע את הערכתנו למעורבות של הנהלת מחלקת השיקום בעיריית ירושלים ובמיוחד לרכזת לקויי שמיעה במחלקה עד שנת 2003, גבי תמי קרישפין, הבולטת בתחומה בפיתוח שירותים לאוכלוסיית לקויי השמיעה בירושלים בכלל ובפרויקט זה בפרט.

תודה מיוחדת לעמותת מיח"א ולשתי המנהלות שלה שליוו את הפרויקט בתקופה הנסיונית, על תרומתן המקצועית ועל הסיוע בגיוס משאבים לטובת הפרויקט, שאיפשרו את הטמעתו בארגון, ובמיוחד על גיוס קרן ון-ליר למימון חוברות הדרכה להורים ולאנשי מקצוע שהופקו במסגרת הפרויקט.

תודה מיוחדת להורים, לאנשי המקצוע מהמסגרות החינוכיות, הטיפוליות והשיקומיות שהשתתפו בפרויקט ונענו להשתתפות במחקר ההערכה.

תודה גם לצוות ההערכה בראשותן של ד"ר מאיה חושן וגבי מיכל קורח ממכון ירושלים לחקר ישראל, שעשה את ההערכה המחקרית ברגישות, ביסודיות ובמקצועיות רבה, סייע לצוות המפעיל בהפקת לקחים באמצעות דוחות הביניים שהגיש במהלך הפרויקט, ושמגיש כאן דוח מסכם של הפרויקט. אנו מקווים שפרויקט זה יסלול תסלול את הדרך להטמעת הפרויקט באזורים ובישובים נוספים בארץ.

בשנה שחלפה מאז שהסתיים הפרויקט מתקיימות פעולות במסגרות השונות שבהן מוטמעים מרכיבים של הפרויקט, כגון ייעוץ, הדרכה להורים והפעלת קבוצות תמיכה. המרכז הטיפולי ללקויי שמיעה עבר למשכנו הקבוע בשכונת אבו-טור, וגדלה פעילותם ומעורבותם של הורים במסגרות חינוך שונות במטרה לשפר את השירותים ואת הנגישות אליהם. מאמצי העירייה נותנים תקווה כי השינוי שהושג הוא שינוי בר-קיימא שישמש כמודל למקומות אחרים.

שרית בייץ- מוראי
מנהלת תחום מפעלים מיוחדים

חברי ועדת ההיגוי

רשא נאטור	רכזת הפרויקט , עיריית ירושלים ועמותת שק"ל
מהא אבו-קטיש	מנהלת המרכז החינוכי-שיקומי וסגנית מנהלת בית הספר כי"ח
מוחמד אבו-סוואי	מנהל השיקום, לשכת הרווחה, מזרח ירושלים
שרית בייץ-מוראי	מנהלת תחום מפעלים מיוחדים, המוסד לביטוח לאומי
אימאן גושה	קלינאית תקשורת, בית הספר אמירה בסמה
ד"ר פסח גיטלמן	מנהל תחום פיתוח, עמותת שק"ל
רגינה ויצמן	מ"מ מנהל מחלקת השיקום, אגף הרווחה, עיריית ירושלים
ד"ר מאיה חושן	חוקרת, מכון ירושלים לחקר ישראל
אפרת טל	מנהלת מיח"א ירושלים
יהודה כץ	רכז לקויי שמיעה, אגף הרווחה, עיריית ירושלים
ד"ר אורנה ערן	מנהלת מיח"א ירושלים (לשעבר)
מיכל קורח	חוקרת, מכון ירושלים לחקר ישראל
כרמלה קורש-אבלגון	סגנית מנהלת תחום מפעלים מיוחדים, המוסד לביטוח לאומי
תמי קרישפין	רכזת לקויי שמיעה, אגף הרווחה, עיריית ירושלים (לשעבר)
נדים שיבאן	מנהל מחלקת השיקום, עיריית ירושלים (לשעבר)
רונית שרמן	רכזת לקויי שמיעה, אגף הרווחה, עיריית ירושלים

תקציר

מטרת הפרויקט

הבעייה המרכזית המאפיינת את לקויי השמיעה היא **בעיית התקשורת**. הקשר הראשוני והמהותי ביותר עבור כל ילד הוא הקשר עם הוריו. קשר טוב יכול לחזק את הילד ולהעניק לו כוחות להתמודדות הצפויה לו בחיים. במזרח ירושלים קיים מחסור בשירותים ובמסגרות לטיפול ולשיקום ילדים לקויי שמיעה, ואלו הקיימים דלים ובלתי מפותחים. אי לכך משפחות רבות אינן זוכות למענים הולמים לצרכים של ילדיהן ושלחן.

מטרת העל של הפרויקט, שהוא מושא מחקר ההערכה שיוצג להלן היא לחזק את הקשר והתקשורת בין הורים לילדים לקויי שמיעה במזרח ירושלים, ולעזור להורים בבניית מערכת יחסים בריאה עם ילדיהם. על מנת להשיג מטרות אלו נוסחו מטרות הפרויקט כלהלן:

1. חיזוק והבניית הקשר והתקשורת בין הורים לילדים לקויי שמיעה ממזרח ירושלים;
2. קידום אוכלוסיית הילדים לקויי השמיעה באמצעות הגברת המודעות והידע המצוי בידי ההורים להיבטים השונים של שיקום ילדיהם;
3. יצירת קבוצת הורים מודעת, חזקה ועצמאית אשר תייצג ותפעל למען מימוש זכויות, פיתוח שירותים ושיפור מצבם של הילדים לקויי השמיעה;
4. הדרכת אנשי מקצוע דוברי ערבית המטפלים בילדים לקויי שמיעה, הענקת ידע וכלים לעבודה עם הילדים ועם בני משפחותיהם¹.

דרכי המחקר

הפרויקט היה מורכב מאוד והיה מיועד לשתי קבוצות עיקריות:

1. הורים לילדים לקויי שמיעה בני 1-21 מהמגזר הערבי בירושלים. אוכלוסיית היעד של הפרויקט מנתה כ-90 משפחות.
2. אנשי מקצוע העובדים עם ילדים לקויי שמיעה או עם משפחותיהם מהמגזר הערבי בירושלים.

מורכבותו של הפרויקט ומגוון הפעילויות שנערכו במסגרתו חייבו שימוש במגוון של דרכי הערכה כמותיות ואיכותניות וביניהן: העברת שאלונים וניתוחם, ניתוח של דוחות, קבוצות מיקוד, ראיונות עומק עם נושאי תפקידים, והשתתפות בוועדות הביצוע ובוועדות ההיגוי.

פעילויות שנערכו במסגרת הפרויקט

הפרויקט כלל מגוון פעילויות שהעיקריות שבהן הן:

1. קבוצות תמיכה להורים שכללו תמיכה רגשית והשתלמות בתחום השיקום השמיעתי והשפתי של הילד (בקבוצות התמיכה השתתפו 63 הורים, בעיקר אמהות);

¹ מקור: תכנית הפרויקט (שם).

2. הרצאות להורים (ההרצאות היו מיועדות לכלל ההורים, גם להורים שלא השתתפו בקבוצות התמיכה. בהרצאות השתתפו עשרות הורים);
3. קבוצת סינגור שהיתה קבוצת המשך לקבוצות התמיכה (בקבוצה זו השתתפו כ-20 הורים, בעיקר אימהות);
4. קורס שפת סימנים להורים שילדיהם מתקשרים באמצעות שפת הסימנים (בקורס זה השתתפו 15 הורים לערך);
5. פעילות חווייתית משותפת להורים ולילדים (בפעילויות אלו השתתפו עשרות הורים וילדים, חלקם הורים שלא לקחו חלק בקבוצות התמיכה);
6. שתי השתלמויות לאנשי מקצוע (בהשתלמות הראשונה השתתפו 116 אנשי מקצוע מכל המרכזים העוסקים בחינוך, שיקום וטיפול בילדים לקויי שמיעה, 79 מהם דוברי ערבית);
7. כתיבת חמש חוברות בערבית להורים. החוברות מציגות חמישה נושאים: אודיולוגיה ושמיעה, תקשורת ושפה, חינוך ילדים לקויי שמיעה, התמודדות משפחות בהן ישנם ילדים עם לקות שמיעה, זכויות של ילדים לקויי שמיעה והשירותים להם הם זכאים.

הישגים

1. שביעות רצון גבוהה של ההורים מהפרויקט, על מרכיביו השונים;
2. יישום מרבית התכניות שנכללו בתכנית הפרויקט, תוך ניסיון להתאימן למציאות שהשתנתה, מסיבות כאלו ואחרות;
3. שיעור השתתפות גבוה של ההורים בפעילויות השונות שנערכו בפרויקט. אוכלוסיית היעד של הפרויקט כללה 90 משפחות. בקבוצות התמיכה השתתפו באופן סדיר 63 הורים (בעיקר אמהות). כ-20 הורים השתתפו בקבוצת הסינגור.
4. שינוי בעמדות של הורים לגבי הקשר הראוי בין הורים לילדים, ודרך ההתנהגות של בני המשפחה עם הילדים;
5. הגברת המודעות של ההורים לצרכים של הילד לקוי שמיעה;
6. הרחבת הידע של ההורים בנושא זכויות ילדיהם והיצע השירותים העומדים לרשותם;
7. הכשרה מקצועית של אנשי מקצוע דוברי ערבית העובדים עם ילדים לקויי שמיעה;
8. אנשי המקצוע דוברי הערבית היו שבעי רצון מההשתלמות. הם ציינו את התרומה של ההרצאות לביטחון שלהם בעבודה, להגדלת מידת התקווה בדבר היכולת שלהם לעזור לילדים, להכרה בחשיבות העבודה שלהם וליכולתם להתמודד עם אתגרים העומדים בפניהם.
9. הטמעת יעדי הפרויקט בחמש מסגרות החינוך שנטלו חלק פעיל בפרויקט.

קשיים

1. קושי בגיוס אנשי מקצוע איכותיים במסגרת התקציבית של הפרויקט;
2. תחלופה גבוהה של עובדים בפרויקט;

3. קושי בניהול תקציב הפרויקט ובעדכוננו ;
4. חלק מהמשימות לא הושלמו (קורס חינוך, הדפסת כל החוברות להורים).
5. הפרויקט פעל מבלי שעמדה לרשותו תשתית מנהלית מתאימה.
6. חוסר מעורבות בפרויקט של מינהל החינוך העירוני והגורמים המקצועיים במשרד החינוך. אי השתתפותם של שני גורמים אלו היתה לרועץ הן במהלך הפרויקט, וביתר שאת תהיה לכך השפעה על המשכיות הפרויקט.
7. לא מומשה מחוייבות העירייה להמשך הפעילות עם ההורים.

המלצות

1. גיוס ההורים לפרויקט הוא שלב חשוב לעתידו של הפרויקט כולו. ישנה חשיבות רבה לכך שגיוס ההורים ייעשה על ידי מנחה הקבוצה, באמצעות ביקור בבתי המשפחות. דרך גיוס זו דורשת השקעה גבוהה של זמן אך זו מצדיקה עצמה.
2. עריכת הפעילויות השונות תערכנה בשפת האם של המשתתפים. במידה והפעילות אינה מועברת בשפת האם, יש להקפיד על תרגום סימולטני ברמה גבוהה.
3. יש להבטיח את המחוייבות של הגופים המעורבים בפרויקט להמשיך לפעול עם ההורים ועם אנשי המקצוע, גם לאחר סיום הפרויקט.
4. יש לבדוק מראש את יכולת הגוף המנהל את התקציב לנהל אותו בדרך המתאימה לפרויקט, ואת מידת גמישותו.
5. יש לאמץ את דגם הפעילות עם ההורים שהופעל בפרויקט זה. יש להתחיל בקבוצות תמיכה קטנות וכשהתנאים יבשילו להקים קבוצות סינור.
6. ההשתלמויות לאנשי מקצוע הן חשובות מאוד. הצורך בקיום ההשתלמויות תלוי בהיקף ההשתלמויות של המורים ביישוב או במרחב. יתכן מאוד שבמגזר הערבי בישראל מידת ההכשרה ומערך ההשתלמויות של אנשי המקצוע מקיף ומלא בהשוואה למזרח ירושלים. במידה ואנשי המקצוע השתתפו בהשתלמויות רבות, והם בעלי ידע מקצועי רב, מומלץ למקד את ההשתלמות בנושא של שיתוף הורים וחיזוק הקשר בין הורים לילדיהם ובין הורים למסגרות החינוך, ולהמעיט בהוצאות רקע כלליות בנושא לקויי שמיעה.
7. יש לזהות בשלבים הראשוניים של הפרויקט את כל הגורמים שיכולים לתרום לפרויקט, ושהשתפותם בו יכולה לסייע להטמעת הפרויקט ולהמשכיותו גם לאחר סיומו.

תוכן העניינים

עמוד

- 1 -	מבוא
- 2 -	סקירת ספרות
- 4 -	רקע
- 7 -	מטרות הפרויקט ואמצעים להשגתן
- 11 -	מערך המחקר ומטרותיו
- 13 -	ממצאים עיקריים
- 31 -	סיכום והמלצות
- 35 -	מקורות
- 37 -	נספחים
- 39 -	נספח 1: שאלון להורה המשתתף בפרויקט
- 49 -	נספח 2: שאלון להורים לאחר השתלמות

מבוא

עבודה זו היא מחקר הערכה של פרויקט שנועד לחזק את הקשר והתקשורת בין הורים לילדים לקויי שמיעה ולעזור להורים אלה בבניית מערכת יחסים בריאה עם ילדיהם.

בעייתם המרכזית של לקויי השמיעה היא **בעיית התקשורת**: הקושי לתקשר עם הסביבה השומעת, לקלוט מידע ספונטאני מהסביבה ומהמדיה, להיות שותפים פעילים בשיחות, במשחק ועוד. הקושי בתקשורת מייצר בעיות נוספות, כדוגמת בעיות רגשיות כמו תחושת ערך עצמי נמוך, בעיות חברתיות, בדידות, קושי ביצירת קשר, קשיים בלימודים וקשיים בהשתלבות במעגל החיים בכלל².

הקשר הראשוני והמהותי ביותר עבור כל ילד הוא הקשר עם הוריו. קשר טוב עמם יכול לחזק את הילד ולהעניק לו כוחות ומשאבים להתמודדות הצפויה לו בחיים. במשפחות בהן יש ילד לקוי שמיעה, קשר זה נפגם לעתים בשל קשיי תקשורת. לעתים מדובר בהתעלמות מהילד לקוי השמיעה ובאי מתן מענה לצרכים הבסיסיים ביותר, כמו חום, הבנה וסביבה תומכת. על פי הידע שהיה קיים בקרב עובדי אגף הרווחה בעיריית ירושלים, האמונים על עבודה עם משפחות של ילדים בעלי צרכים מיוחדים – בין היתר משפחות עם ילדים לקויי שמיעה – מאפיינת מציאות זו משפחות רבות עם ילדים לקויי שמיעה מהמגזר הערבי בירושלים³.

הדוח פותח בסקירה תמציתית של מחקרים מהארץ ומחו"ל בנושא בעיות ייחודיות של משפחות בהן ישנם ילדים לקויי שמיעה, ודרכי ההתמודדות של הורים לקראת שיקומו של הילד. הוא ממשיך בשרטוט תמונת מצב של האוכלוסייה הערבית בירושלים והשירותים הניתנים לילדים ערבים לקויי שמיעה בעיר. בפרק הבא מוצגות מטרות הפרויקט ואחריהן נסקרות הפעילויות השונות שנערכו במסגרת הפרויקט. בהמשך מובא דיווח תמציתי על דרכי המחקר ומוצגים ממצאי מחקר ההערכה, לפי תחומי הפעילויות. הדוח מסתיים בסיכום, מסקנות והמלצות.

² מקור: תכנית הפרויקט שאושרה על ידי המחלקה למפעלים מיוחדים במוסד לביטוח לאומי לקבלת תמיכה.
³ מקור: תכנית הפרויקט (שם).

סקירת ספרות

גידולו של ילד לקוי שמיעה הוא משימה קשה שההורים לא הוכנו לה. הורים לילד חריג נתקלים בקשיים בגידול הילד בשלבים שונים של התפתחותו. קשייו של הילד לקוי השמיעה יוצרים מעמסה פיזית ורגשית על ההורה וגורמים דחק אישי, לחץ על חיי הנישואין ועל המשפחה כולה (ניסים, 1992). לילדים לקויי שמיעה יש קושי ביצירת קשר הן עם בני המשפחה והן עם חברת הילדים והבוגרים שמחוץ לבית. מחקרים מלמדים שלהורים תפקיד מפתח בשילוב הילדים לקויי השמיעה בחברה. ההורים הם מקור טבעי לחיזוק הקשרים החברתיים, והמשפחה היא הגשר בין הילד לקוי השמיעה לבין העולם. התלות של הילד לקוי השמיעה בהורים גדולה יותר משל ילד רגיל ועל ההורים להכיר בתפקידם השונה בהשוואה להורים לילדים רגילים. תפקודה של המשפחה חשוב ביותר ובעיות תקשורת עם המשפחה יכולות להוביל לבעיות התנהגותיות שונות (Medwid & Chapman Weston, 2002).

ככלל, בני-אדם אינם נולדים עם הכישורים לשמש הורים, ועל אחת כמה וכמה הורים לילדים לקויי שמיעה. יש צורך לסייע להם ולהעניק להם כלים להתמודדות עצמאית, לטובתם ולטובת הילד (דרומי ורינגוולד-פרימרמן, 1996). ההורה, שכאמור לא היה מוכן לתפקידו החדש, צריך ללמוד להיות היועץ של הילד בכל התחומים, כולל בתחום השמיעה והשפה. לכן צריכים ההורים לקבל כלים שיאפשרו להם לפעול באופן עצמאי וללמוד לפתור בעצמם בעיות בהן נתקל הילד לקוי השמיעה בחיי היומיום, בבית ומחוצה לו. הענקת כלים להורים, שיאפשרו להם התמודדות עצמאית, פועלים הן לטובת ההורים והן לטובת הילד (Martin & Greer Clark, 1996, Medwid & Chapman Weston, 2002).

דרומי ורינגוולד-פרימרמן (1996) כותבות שמחקרים אודות השפעות של מעורבות הורים בתכניות שיקומיות של ילדים לקויי שמיעה, מצביעים על השפעות חיוביות בהתפתחות השפה של הילד ובשיפור הקשרים בין הורים לילדים. לטענתן, שימת דגש על מעורבות הורים בטיפול בילדים, הניבה ראייה מקיפה יותר של צרכי ההורים ושל התהליכים הרגשיים הפוקדים אותם בעקבות הולדת ילד לקוי שמיעה. הורים נתפסים כסוכני שינוי מרכזיים בהתפתחות השפה של הילד. תפיסה זו, לפיה לכל משפחה יש צרכים ייחודיים לה, חשוב שתוטמע גם בקרב הגורמים המקצועיים. חיזוק הקשר של ההורים עם ילדיהם לקויי השמיעה, כמו גם מתן כלים להורים להתמודד עם הצרכים הייחודיים של ילדם, משפר את מצבו של הילד ותורם במקביל גם להורים, המרגישים טוב יותר עם עצמם ועם תפקידם בחינוך הילד (דרומי ורינגוולד-פרימרמן, 1996).

Baguley, Davis, & Bamford (2000) מרחיבים גישה זו וכותבים מאמר מקיף המצדד בפיתוח שירותים ידידותיים לצרכנים ומדגיש את חשיבות המעורבות של המשפחה וסביבת הילד לקוי השמיעה בסיכויי שיקומו וקידומו. לשם כך צריכים אנשי המקצוע המטפלים בילד להכיר את קשיי ההורים ולהביןם. יש לפתח בקרב אנשי המקצוע המטפלים בילדים לקויי שמיעה, תפיסה של 'מערכת ידידותית למשפחה'. על המערכת המקצועית להבין את תפקידם המשמעותי של

ההורים, כמטפלים בילד בתוך המסגרת המשפחתית. המערכת המקצועית והמשפחה חייבות לעבוד במשותף, ועל המערכת להכיר בכך שהמשפחות שונות זו מזו בדרכי התמודדותן. לא זו בלבד: המשפחות חייבות להיות מעודכנות בצורה בהירה בפרטים המקצועיים (Baguley, Davis & Bamford, 2000).

Medwid & Weston (2002) מדגישים במחקרם את החשיבות שבהענקת תמיכה להורים לילדים לקויי שמיעה ובחזוקם, הן מבחינה רגשית והן בהענקת כלים מעשיים להתמודדות עם חיי היומיום. לדעתם, התמיכה צריכה להינתן הן על ידי מבוגרים רגישים והן על ידי אנשי מקצוע. יכולתם של הורים למלא את תפקידי ההורות ולקדם את הילד בכל התחומים היא מוגבלת כאשר ההורים נמצאים בלחץ. במצב של לחץ הם אינם יכולים להיענות באופן ספונטאני לצורכי הילד. החוקרים מונים שבע דרכים עיקריות לסיוע להורים:

1. הקמת קבוצות תמיכה להורים לילדים לקויי שמיעה;
2. העמדת אנשי קשר (חברים ואנשי מקצוע) להורים לצורך התייעצות;
3. לקיחת הפסקות יזומות למנוחה להורים;
4. אי-ויתור על תחביבים;
5. עיסוק בספורט;
6. עיסוק רוחני/דתי;
7. מפגשים עם מבוגרים אחרים, למטרות חברתיות בכלל ולשיחה בפרט.

מראיונות שערכו Corcoran, Stewart, Glynn & Woodman (2000), עולה שהקשר בין הילד להורה הוא קשר מרכזי אשר חייב לזכות בהתייחסות. בראיונות ציינו ההורים התמודדות חיובית יותר כאשר שיתפו אותם בתהליך קבלת ההחלטות, ביחד עם אנשי המקצוע. לכן חשוב שאנשי המקצוע, כולל רופאים, מטפלים, מורים ואחרים, יכירו בכאבו ובקשייו של ההורה לילד לקוי שמיעה. בהכרה בכאבו מתחיל תהליך הטיפול, והוא משפיע לא רק על ההורה, אלא גם על סביבתו של הילד. מערכת 'ידידותית למשפחה' היא מערכת המסייעת בטווח הארוך לתחומי התקשורת, ההתנהגות, החינוך והתעסוקה, ומשפרת את איכות החיים של הילד לקוי השמיעה ומשפחתו.

בסקר מקיף שנערך בארצות הברית באביב 1996 בקרב הורים לילדים לקויי שמיעה, נמצא שהורים מקבוצות מיעוט והורים בעלי השכלה נמוכה, דיווחו שלילדיהם יש יותר בעיות התנהגות והם פחות מתקדמים בתחום השפה. הסקר מצוין גם יותר השפעות שליליות של לקות השמיעה על המשפחה בהשוואה למשפחות שאינן נמנות עם קבוצות-מיעוט ומשפחות בהן ההורים הם בעלי השכלה גבוהה (Luterman, 1999).

רקע

האוכלוסייה הערבית בירושלים ואוכלוסיית היעד של הפרויקט

בשנת 2003 מנתה האוכלוסייה הערבית בירושלים כ-228.0 אלף נפש (חושן, 2004). אוכלוסייה זו משתייכת ברובה הגדול למעמד חברתי-כלכלי נמוך יחסית. אפיון של שכונות (אזורים סטטיסטיים) שנערך על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנת 1995, מצביע על מעמדה הנמוך של האוכלוסייה הערבית בירושלים. כל האזורים הסטטיסטיים בערי ישראל אופיינו לפי המעמד החברתי-כלכלי של אוכלוסייתם. האזורים הסטטיסטיים קובצו ל-20 אשכולות, כאשר אשכול 1 מציין את המעמד החברתי הנמוך ביותר ואשכול 20 מציין את המעמד החברתי-כלכלי הגבוה ביותר. בשכונות הערביות בירושלים האשכול החברתי-כלכלי נמוך יחסית והוא נע בין 2 ל-8. השכונות הערביות שדורגו במעמד הגבוה ביותר הן בית-חנינא (צפון) – אשכול 8, בית צפאפה (דרום) ושעפט – אשכול 7. השכונות שדורגו במעמד הנמוך ביותר הן הרובע המוסלמי, מחנה הפליטים שעפט ועיסאווייה (אשכול 2) (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2000).

לפי נתוני לשכת הרווחה במזרח ירושלים לסוף שנות ה-90, יש בקרב האוכלוסייה הערבית בירושלים 250 משפחות בהן אחד מבני המשפחה הוא לקוי שמיעה, מתוכן כ-90 משפחות בהן לקוי השמיעה הוא ילד בגיל 1 - 21.

שירותים לילדים לקויי שמיעה מהמגזר הערבי בירושלים

במזרח ירושלים קיים מחסור בשירותים ובמסגרות לשיקום וטיפול בילדים לקויי שמיעה, ואלה הקיימים הם דלים ובלתי מפותחים. אי לכך, משפחות רבות אינן זוכות למענים הולמים לצרכים של ילדיהן ושלחן, דבר הגורר מצוקה קשה לילד ולמשפחתו. חלק מהמשפחות נעזרות במסגרות הנמצאות במערב העיר או מחוץ לירושלים.

להלן המסגרות החינוכיות ושיקומיות לילדים לקויי שמיעה הקיימים במגזר הערבי בירושלים:

מיח"א ירושלים – עמותה הפועלת למען שיקום ילדים לקויי שמיעה ושילובם בחברה השומעת, הכשרת אנשי מקצוע בכל הקשור לעבודה עם ילדים לקויי שמיעה והעלאת נושא לקות השמיעה על סדר היום הציבורי. העמותה ממוקמת במערב העיר.

במיח"א ירושלים פועלות 2 כיתות גן. גן דובר ערבית לילדים עם לקות שמיעה בגילאים שנה עד שלוש שנים, וגן משולב, דובר עברית, לילדים עם לקות שמיעה ולילדים שומעים, גם בני שנה עד שלוש שנים. הגן פועל חמישה ימים בשבוע, בהתאם לתכניות הלימודים לגיל הרך.

בגנים אלה מופעלת תכנית חינוכית-שיקומית המותאמת לכל ילד על פי גילו וקצב התפתחותו. ילד עם לקות שמיעה מתחיל את תהליך השיקום על פי הגישה האוראלית, ששמה דגש על-פיתוח מיומנויות שיאפשרו תקשורת המבוססת על דיבור והבנת דיבור. שיטה זו מחייבת שימוש בהגברה מרבית ובתרגול שמיעה והפקת דיבור.

בשנת הלימודים תשס"ג למדו בכיתות הגן 19 ילדים – 12 מהם ערבים – ובשנת תשס"ד למדו 19 ילדים – 10 מהם ערבים.

גן לקויי שמיעה לדוברי ערבית – הגן מיועד לילדים בני 3-7, שהלקות הראשונית שלהם היא לקות שמיעה, וללא לקות ראשונית אחרת. בגן מתקיימת פעילות קבוצתית עם דגש על תחומי השפה והתקשורת, טיפול פרטני על ידי קלינאית תקשורת ומרפאה בעיסוק, חוג תנועה וחוג דרמה. כמו כן מושם דגש על-פיתוח כישורים חברתיים, תמיכה וליווי רגשי. בשנת הלימודים תשס"ג למדו בגן 11 ילדים ובשנת תשס"ד למדו בו 5 ילדים. במשך 4 שנים פעל הגן בשכונת שועפאט, ומספטמבר 2004 הוא פועל במרכז וראיטי שבמערב העיר (בקריית וולפסון ברחביה).

המרכז החינוכי-שיקומי – המרכז פועל במזרח ירושלים ומיועד לתלמידים ערבים לקויי שמיעה (מכיתה א' ועד כיתה י"ב) המשולבים במסגרות החינוך הרגיל, וכן לבני משפחותיהם. המרכז פועל חמישה ימים בשבוע, בשעות אחר הצהריים. במסגרת זו מקבל הילד טיפולי-תקשורת, אימוני שמיעה ודיבור ופיתוח שפה, שיעורי עזר ותגבור לימודי, חוגי העשרה וחברה, תמיכה וליווי לילדים ולמשפחות. במשך 4 שנים פעל המרכז בדירה בשיח-ג'ראח והחל מדצמבר 2003 הוא פועל בדירה בשועפאט. בשנת תשס"ג שירת המרכז 30 תלמידים, ובשנת תשס"ד – 42 תלמידים. בשנת 2005 עבר המרכז למבנה חדש מאובזר בשכונת אבו-טור.

בית הספר אמירה בסמה – זהו בית ספר מופר שאינו רשמי, הפועל במזרח ירושלים. כיום לומדים בו 320 תלמידים (מטרום-חובה ועד כיתה ח'), מהם 70 תלמידים לקויי שמיעה. בית הספר הוקם עבור ילדים עם צרכים מיוחדים. בשנת 1987 נפתח בו אגף לגיל הרך והוא כולל כיתות טרום-חובה, חובה וכיתה א', בהן לומדים ילדים עם צרכים מיוחדים ביחד עם ילדים רגילים. במהלך השנים צמח בית הספר וקלט תלמידים עד כיתה ו'.

בשנת הלימודים תשס"א, על מנת לענות על צורכי האוכלוסייה, נפתחה הכיתה הראשונה לילדים לקויי שמיעה, בשיתוף עם מיח"א ירושלים. בית הספר מספק מגוון צרכים רפואיים ופורה-רפואיים: פסיכותרפיה, ריפוי בעיסוק, קלינאות-תקשורת, חינוך מיוחד, סיעוד, אורתופדיה ועוד.

בית הספר כ"ח – זהו בית ספר לילדים לקויי שמיעה רב-בעייתיים, בני 6-21, מהמגזר היהודי והערבי כאחד. במסגרת בית הספר נלמדים מקצועות שונים, תוך התמקדות בצד הלימודי, התקשורתי והטיפולי. על פי רוב מגיעים התלמידים לבית הספר ללא שפה כלל או עם שפת מחוות פשוטה. השפה המדוברת בבית הספר היא בעיקר שפת הסימנים הישראלית. בשנת הלימודים

תשס"ג ותשס"ד למדו בבית הספר 85 תלמידים, 50 מהם מהמגזר הערבי. בית הספר פועל במערב העיר (בשכונת קריית יובל).

מטרות הפרויקט ואמצעים להשגתן

מטרות

1. חיזוק והבניית הקשר והתקשורת בין הורים לילדים לקויי שמיעה מהמגזר הערבי במזרח ירושלים;
2. קידום אוכלוסיית הילדים לקויי השמיעה באמצעות הגברת המודעות והידע המצוי בידי ההורים להיבטים השונים של שיקום ילדיהם;
3. יצירת קבוצת הורים מודעת, חזקה ועצמאית, אשר תייצג ותפעל למען מימוש זכויות, פיתוח שירותים ושיפור מצבם של הילדים לקויי השמיעה;
4. הדרכת אנשי מקצוע דוברי ערבית לטיפול בילדים לקויי שמיעה, תוך הענקת ידע וכלים לעבודה עם הילדים ובני משפחותיהם.⁴

פעילויות

הפרויקט היה מורכב מאוד וכלל מגוון פעילויות שיועדו לשתי קבוצות עיקריות: קבוצת הורים וקבוצת אנשי מקצוע. קבוצת היעד של ההורים כללה הורים לילדים לקויי שמיעה, בני 1-21 ממזרח ירושלים. בשנת 2000, מועד תחילת הפרויקט, מנתה אוכלוסייה זו כ-90 משפחות. קבוצת היעד השנייה כללה אנשי מקצוע ערבים ויהודים, העובדים עם ילדים לקויי שמיעה במזרח ירושלים.

מטרת הפעילות עם ההורים, כמו גם הפעילות עם אנשי המקצוע, היתה לחזק את הקשר בין ההורים לבין הילדים לקויי השמיעה. על מנת להשיג מטרה זו, הפעיל הפרויקט מגוון של פעילויות מובנות עם קבוצות הורים, שהמרכזיות שבהן כללו:

גיוס ההורים

גיוס ההורים נעשה באמצעות ביקורי בית. מטרות ביקורים אלה היו: להציג את הפרויקט בפני ההורים ולעודד אותם להצטרף; להכיר את המשפחות בסביבתן הטבעית; לעמוד מקרוב על הבעיות והקשיים שמשפחות לילדים עם לקות שמיעה מתמודדות איתן; לבנות קשר קרוב וישיר עם המשפחות ולתאם ציפיות בין מנחה הקבוצה לבין ההורים.⁵ בביקורי הבית עלו נושאים רבים, ביניהם הקושי בהתמודדות היומיומית עם הילד לקוי השמיעה, קשיים בהתמודדות עם הסביבה החיצונית (שכנים, חברים), קשיים רגשיים וחברתיים הקשורים לגידול ילד עם לקות שמיעה,

⁴ מקור: תכנית הפרויקט (שם).

⁵ מקור: תכנית הפרויקט (שם).

חוסר שביעות רצון ולעתים אף אכזבה מהמערכות ומהמסגרות המטפלות בילדים לקויי שמיעה (שירותי הרווחה, שירותי החינוך ועוד) וחששות וספקות לגבי יכולתו של הפרויקט לעזור.⁶

קבוצות תמיכה

קבוצות התמיכה להורים נחלקו לשניים: חלקה האחד עסק בתמיכה רגשית והשני כלל השתלמות בתחום השיקום השמיעתי והשפתי של הילד. מטרת קבוצת התמיכה הן לתמוך, לעזור בקבלת הילד, לתת מקום לרגשות שונים כלפי הילד, לחזק את המודעות וההבנה של ההורים לצורכי ילדיהם, לחזק את הקשר והתקשורת בין ההורים לילדים, לעזור להורים לבנות מערכת יחסים בריאה עם ילדיהם וליצור מערכת תקשורת תקינה ככול האפשר בין בני המשפחה. כמן כן נועדה התמיכה לחזק את ההורים ולהגביר בקרבם את תחושת השליטה בחייהם ובחי ילדיהם, לעודד אותם להיות מעורבים בכל הקשור לטיפול בילדיהם, ובתוך כך גם ליצור עמם קשר טוב ובונה.⁷

מטרת ההשתלמות בתחום השיקום השמיעתי והשפתי היתה להעשיר את הידע העיוני והפראקטי של ההורים בכל הקשור לנושא לקות השמיעה. ההשתלמות נועדה להפוך את ההורים למומחים בטיפול בילדם, מתוך אמונה שהורים בעלי ידע מצוידים טוב יותר בכלים לטיפול בילדם ואף חשים מחויבות ואחריות כלפי הילד ופועלים לשיקומו המרבי.⁸

הרצאות להורים

ההרצאות להורים נועדו להעניק להם ידע במגוון תחומים הקשורים ללקות שמיעה, לחזק את הקשר החברתי בין משתתפי הפרויקט ולאפשר גם למי שאינו יכול או אינו מעוניין לקחת חלק במרכיבי הפרויקט האחרים, להיות שותף לפרויקט (במיוחד האבות, שמרביתם אינם משתתפים בקבוצות התמיכה, וחשוב לצמצם את הפער בינם לבין בנות זוגם, ולשלבם בפרויקט ולו באופן חלקי). מטרה נוספת של ההרצאות היתה לשמש חוליה מקשרת בין הפעילויות השונות בפרויקט.

קבוצת סגנור

קבוצת הסגנור נועדה לעודד ולהכשיר את ההורים לעשייה קהילתית וציבורית, ולסייע להם לפעול למען שיפור איכות השירותים לילדיהם ומימוש זכויותיהם. הורים רבים לילדים בעלי צרכים מיוחדים חוסר אונים, ניכור ואובדן שליטה על החיים בשל הגורל שנכפה עליהם. אחת הדרכים להמיר תחושה זו בתחושת אחריות לגורלם ולגורל ילדם, היא באמצעות העצמה.

⁶ מקור: חיזוק והבניית הקשר והתקשורת בין ילדים לקויי שמיעה לבין הוריהם ממזרח ירושלים, סיכום ביניים ובניה מחודשת של המשך התוכנית, הוגש לוועדת ביצוע של הפרויקט על ידי תמי קריספין, אחראית על תחום לקויי שמיעה באגף הרווחה בעיריית ירושלים.

⁷ מקור: תכנית הפרויקט (שם).

⁸ מקור: תכנית הפרויקט (שם).

החשיבות הגדולה בהעצמת הורים ובעידודם לעסוק בפעילות של סנגור, נובעת מכך שעשייה זו יכולה לשפר את איכות חייהם של הילד ומשפחתו.⁹

פעילות הורים-ילדים

פעילות משותפת להורים ולילדים שנועדה לאפשר הן להורים והן לילדים להשתתף בפעילות חווייתית במסגרת חדשה (שלא במסגרת בית הספר או במסגרת הביתית).

קורס שפת סימנים

על-מנת לשפר את התקשורת בין ההורים לילדים דוברי שפת הסימנים, הוצע להורים לילדי בית-ספר כ"ח ולהורים לילדי הגן הערבי ללקויי שמיעה דוברי ערבית, להשתתף בקורס שפת הסימנים. על פי דיווחי אנשי המקצוע, מרבית ההורים במסגרות אלו אינם יודעים את שפת הסימנים, ובשל כך מתקשים ילדיהם לתקשר איתם. במהלך השנים התפתחו סימנים מוסכמים בין ההורים לילדיהם, שאפשרו לתקשר סביב נושאים אינסטרומנטאליים מצומצמים בלבד. צוות בית הספר כ"ח דיווח כי ההורים מתעלמים לעתים קרובות מקיומו של הילד לקוי השמיעה, ואינם נותנים מענה לצרכיו הבסיסיים ביותר, כמו חום, הבנה וסביבה תומכת.

חברות הדרכה להורים

מתוך רצון להקנות להורים ידע בתחומים השונים של שיקום ילדיהם, שם לו הפרויקט ליעד לכתוב חברות בערבית בשפה ברורה ומובנת, ולכלול בהן אמצעי המחשה ודוגמאות.

השתלמויות לאנשי מקצוע

אחת ממטרות הפרויקט היתה להדריך את אנשי המקצוע דוברי הערבית המטפלים בילדים לקויי שמיעה. הדרכה זו נועדה להעניק לאנשי המקצוע ידע וכלים שיסייעו להם בעבודה עם הילדים ובני משפחותיהם.

אנשי המקצוע העובדים עם ילדים לקויי שמיעה מהמגזר הערבי במזרח ירושלים, בודדים מבחינה מקצועית, משום שמרבית הפורומים המקצועיים העוסקים בהכשרה ובהדרכה, מתנהלים בעברית. מרבית אנשי המקצוע הערבים לא עברו התמחות ייחודית בתחום, אלא סיימו מסלול לחינוך מיוחד ללא התמחות בלקויי שמיעה, או שלמדו תרפיה בדיבור באוניברסיטאות לא-ישראליות, שאינן מעניקות הכשרה מקיפה כמו זו שניתנת במסלול להפרעות בתקשורת בארץ. הבדידות המקצועית מקשה עליהם להיות מעודכנים בשיטות טיפוליות חדשות, בטכנולוגיות חדישות ועוד. כמו אוכלוסיית ההורים, חווים גם אנשי המקצוע מצוקות ותסכולים

⁹ מקור: תכנית הפרויקט (שם).

המקשים על תפקודם. מצב זה מהווה חסם לשיקומם הנאות של הילדים לקויי השמיעה ובני משפחותיהם¹⁰.

מטרות ההשתלמות המפורטות, הוגדרו כלהלן:

1. מתן כלים לאנשי המקצוע הערבים, לעבודה עם המשפחות ברוח הפרויקט;
2. העשרת הידע המקצועי של אנשי המקצוע, באספקטים השונים של טיפול בילדים לקויי שמיעה ובני משפחותיהם;
3. העצמה של אנשי המקצוע והפנמת שינויים ביחס לדרכי שיקום של הילדים, והבלטת חשיבותו של הקשר ילדים-הורים לשיקום הילד וקידומו;
4. יצירת תשתית במסגרות החינוכיות והשיקומיות והקמת מנגנונים שיאפשרו להפנים את השינויים שמחולל הפרויקט ולהמשיך בדרך החדשה שתתווה, גם לאחר סיומו.

¹⁰ מקור: תכנית הפרויקט (שם).

מערך המחקר ומטרותיו

מטרת מחקר ההערכה היתה לתאר ולאפיין את מרכיבי הפרויקט, לנתח את תהליך התנהלותו ואת תוצאותיו. המחקר נועד להבין את תהליכי השינוי שעברו על המשתתפים, על הקשיים וההישגים שבדרך, ולהציגם בדרך שתאפשר לבחון יישום של פרויקט בעל מטרות דומות במקומות אחרים בארץ.

המחקר עשה שימוש בגישות מחקר כמותיות ואיכותיות, ביניהן שאלונים מובנים שבחנו עמדות, התנהגויות וצרכים, שיחות וראיונות-עומק, קבוצות מיקוד, תצפיות, ניתוח דוחות ועוד.

במהלך כל הפרויקט (שלוש שנים בקירוב) נערך מעקב שוטף אחרי תהליך העבודה. צוות מחקר ההערכה התעדכן באופן שוטף, בכתב ובעל פה, על התנהלות הפרויקט, באמצעות ראיונות עם נושאי תפקידים בפרויקט ועיון בפרוטוקולים של הישיבות ובדוחות שנכתבו על ידי אנשי המקצוע והצוות המוביל של הפרויקט. כמו כן השתתף צוות מחקר ההערכה בוועדות הביצוע ובוועדות ההיגוי.

בתחילת הפרויקט ובסיומו הועברו שאלונים להורים שהשתתפו בקבוצות התמיכה ולאנשי המקצוע שהשתתפו בהשתלמויות. כמו כן נערכו קבוצות מיקוד עם ההורים שהשתתפו בקבוצות הסגור. הצוות צפה בפעילויות שונות של הפרויקט, כמו הרצאות והפעלות ייחודיות.

הפרויקט היה מורכב והוא כלל מגוון פעילויות: קבוצות תמיכה וקבוצת סגור להורים, השתלמות לאנשי מקצוע, הכנת חוברות בערבית להורים והרצאות לכלל ההורים. לשם תיעוד הפרויקט צוות המחקר השתמש בדוחות שנכתבו על ידי הצוות המקצועי שהוביל את הפרויקט, ובפרוטוקולים של ישיבות ועדות הביצוע ועדות ההיגוי, וערך ראיונות עם נושאי תפקידים בפרויקט.

המשתתפים העיקריים שנמדדו:

- הרלוונטיות של הפעילויות להשגת מטרות הפרויקט;
- הצמידות לתכנית המקורית ומידת הגמישות בהפעלת התכנית: יכולת הפקת לקחים לאורך התכנית והכנסת שינויים בתכנית המקורית;
- שביעות רצון של ההורים מהפעילויות השונות בפרויקט;
- שינוי ביחס ובעמדות של הורים כלפי ילדיהם;
- הישגים לפי מטרות התכנית; לדוגמא, העצמה והגברת הביטחון ביחסים עם הילדים, פעילות משותפת עם הילדים ועוד;
- התמדה של הורים בפעילויות;

- שביעות רצון של אנשי המקצוע הערבים מההשתלמויות ;
- תרומת ההשתלמויות המקצועיות לידע ולעבודה המקצועית של אנשי המקצוע.

ממצאים עיקריים

מידת הקשר בין הורים לילדיהם לקויי השמיעה – תחילת הפרויקט

במסגרת מחקר ההערכה, הועבר בתחילת הפרויקט (בתחילת פעילותן של קבוצות התמיכה) שאלון בערבית להורים. השאלון נועד לבחון את הידע של ההורים בנושא לקות שמיעה בכלל והלקות של ילדם בפרט, את מידת הקשר של ההורה והמשפחה עם הילד לקוי השמיעה, את אופן התקשורת עם הילד וכו' (ראה שאלון בנספח 1). השאלונים הועברו על ידי מראיינים דוברי ערבית (בעלי תואר ראשון ושני) ומולאו בבתי המרואיינים. העברת כל שאלון ארכה כשעה. השאלונים מולאו בנוכחות המראיינים, שהסבירו את השאלות במידת הצורך.

בסך הכול רואיינו 45 הורים ל-61 ילדים לקויי שמיעה.

הממצאים שמוצגים להלן מציגים את תמונת הקשר בין הורים לילדיהם לקויי השמיעה בתחילת הפרויקט, תמונה המהווה נקודת התייחסות להמשך הפרויקט.

להלן הממצאים העיקריים שעלו מתשובות ההורים לשאלונים:

אופני התקשורת בין ההורים לילדים

אופני התקשורת העיקריים של ההורים עם ילדם לקוי השמיעה הם: דיבור (79%), דיבור מול פני הילד (62%) והצבעה על חפצים (61%).

אופני התקשורת העיקריים של הילדים עם הוריהם הם: דיבור (64%), הצבעה על חפצים (62%) וקריאת שפתיים (33%).

מידת הקשר עם הילד בתחומים שונים: לשאלה: "נסה להעריך את מידת הקשר/תקשורת שיש לך עם ילדך לקוי השמיעה בתחומים שונים" – ציינו רוב ההורים שאין להם בעיות תקשורת וקשר עם הילדים. אבל אנשי המקצוע שעבדו באותה עת עם ההורים חשבו שקביעה זו אינה מדויקת ושלמרבית ההורים יש בעיות תקשורת וקשר עם הילדים, ובחלק מהמקרים אף בעיות קשר קשות.

בתחום הפעילויות האינסטרומנטליות, כגון פעילויות הקשורות באוכל, רחצה ולבוש, ציינו 80% מההורים שאין כל בעיות בתחום זה. 10% ציינו כי ישנן בעיות קלות בפעילויות אלו, 5% דיווחו שקשה ליצור קשר ו-5% נוספים דיווחו שקשה מאוד ליצור קשר.

בשיחות בענייני היום ובושאים שוטפים הדורשים קשר של שיחה שהיא קשה יותר מהתחום האינסטרומנטלי, בשל הצורך בשימוש בשפה ובשמיעה, ציינו יותר הורים שיש להם קושי ליצור

קשר עם הילד (בהשוואה לתחום האינסטרומנטאלי). 10% מההורים ציינו שקשה להם ליצור קשר ו-5% ציינו שקשה להם מאוד ליצור קשר עם הילד בתחום זה. 20% מההורים דיווחו על בעיות קשר קלות ו-64% דיווחו שאין בעיות קשר כלל.

באשר לקשר **האפקטיבי-רגשי** והתקשורת בנושאים של **רגשות והרגשות**, מפתיע לגלות ש-85% מההורים ציינו שאין להם כל בעיות קשר בנושאים הקשורים להבעת רגשות והרגשות. 8% דיווחו על בעיות קשר קלות ו-7% דיווחו על כך שקשה להם ליצור קשר בתחום זה.

עולה אפוא שלפי תפיסתם של ההורים, קל להם יותר בקשר ובתקשורת בענייני רגש והרגשות מאשר בתחומים אחרים.

היחס לילד לקוי השמיעה, בהשוואה ליחס לילדים האחרים

41% מההורים ציינו שהם מתייחסים אל ילדם לקוי השמיעה כמו אל אחיו. חלק מההורים ציינו שהם מתייחסים לילד לקוי השמיעה כמו אל אחיו, על מנת שהילד לקוי השמיעה ירגיש שמעמדו אינו נופל מזה של אחיו. יש הורים שצינו כי בשל לקותו של הילד הוא ראוי ליחס טוב יותר או השקעה גדולה יותר של זמן מצד ההורים, אך הם מקפידים על שוויון על מנת להעביר לילד מסר שהוא כמו כולם – ילד רגיל, אך עם בעיית שמיעה.

חלק מההורים ציינו שהם מקדישים לילדם לקוי השמיעה יותר זמן בהשוואה לאחיו, לוקחים אותו ליותר מקומות, וכן מקדישים זמן רב יותר לשיחות עמו, משחק והכנת שיעורי בית.

הפעילויות של הילדים

הפעילות היומיומית של הילדים כוללת משחק, צפייה בטלוויזיה והכנת שיעורי בית.

פעילויות שההורים רוצים שילדיהם יעסקו בהן

שני התחומים העיקריים שצוינו על ידי ההורים הם: ספורט לסוגיו ופיתוח קשרים וכישורים חברתיים. 25% מההורים ציינו שאין פעולות שהילד אינו עושה והם היו מעוניינים כי יעשה.

הפעילויות העיקריות אשר בני המשפחה מקדישים לילד לקוי השמיעה

הרוב המכריע של הפעילויות של האבות עם ילדם לקוי השמיעה מתנהל סביב משחק ודיבור. מרבית האימהות מקדישות זמן לשיחה. בין האבות לבין האימהות בולט הבדל סביב הכנת שיעורי בית. 36% מהאימהות ציינו שהן מסייעות לילד לקוי השמיעה בלימודים ובהכנת שיעורי בית, לעומת 10% מהאבות. 33% מהאימהות ציינו שהן משוחחות עם הילדים. עם זאת ברור שכל האימהות משוחחות עם ילדיהן במהלך הפעילויות שהן ציינו, כמו עזרה בשיעורי-בית, משחק, וסיוע כללי – שכולן כוללות שיחה.

האחים בעיקר משחקים עם אחיהם לקויי השמיעה ומשוחחים איתם.

ציפיות ההורים מהפרויקט

השתתפות של ההורים בהדרכה בעבר: מרבית ההורים (70%) לא קיבלו בעבר כל הכשרה כיצד לתקשר עם הילד לקוי השמיעה.

גורמים שהניעו את ההורים להצטרף לפרויקט: ההורים ציינו מגוון סיבות להצטרפותם לפרויקט: רצונם לשפר ולחזק את הקשר שלהם עם הילד, לחזק את הקשר של הילד עם שאר בני המשפחה, ללמוד על הבעיות של הילד ועל הדרכים לפתרון, ללמוד כיצד להתנהג עם הילד וכיצד לחנכו, ללמוד על דרכים לשיקום הילד ולהכיר את זכויותיו, לקבל הדרכה וייעוץ שיסייעו להתפתחות הילד בבית ובבית הספר וכן ללמוד על בעיות במערכת השמע ועל דרכי הטיפול בלקות השמיעה. סיבות נוספות שהוזכרו הן: להכיר הורים נוספים לילדים לקויי שמיעה וללמוד מניסיונם, ללמוד על הצפוי לילד בעתיד ולהיערך לטיפול בבעיות הקיימות והעתידיות בצורה הטובה ביותר, כדי שניתן יהיה לעזור לו להיות כמו ילד רגיל.

הציפיות של ההורים מהפרויקט: ההורים ציינו כי במסגרת הפרויקט יתאפשר להם להתייעץ עם מנחי הקבוצות בבעיות בהן הם נתקלים עם הילד לקוי השמיעה כיום ובעיות שיצוצו בעתיד. הם סבורים כי הפרויקט יעניק להם כלים להתמודד עם הבעיות, וכי הם ייחשפו למידע חשוב בהרצאות השונות. כמו כן תסייענה להם השיחות עם מנחי הקבוצות ועם הורים אחרים לילדים לקויי שמיעה, שמתמודדים עם קשיים דומים. הפרויקט יסייע להם לחזק את הקשר עם ילדם, וילמד אותם על דרכי הטיפול ואופן הטיפול בו. אחד ההורים ציין כי הוא מקווה לקבל מכשירי שמיעה ועזרה כספית. כמו כן ציינו ההורים כי במסגרת הפרויקט הם יוכלו ללמוד על המוסדות הקיימים. שני הורים ציינו כי הפרויקט יסייע לילדם למצוא עבודה או ללמוד מקצוע.

גיוס ההורים לפרויקט

גיוס ההורים לפרויקט נעשה באמצעות ביקורי בית. מנחי הקבוצות ביקרו בבתיהן של מרבית המשפחות שאותרו (88 במספר). ביקור הבית התברר כמהלך חשוב ביותר, שתרם לשיעור השתתפות גבוה של הורים בפרויקט בכלל ובקבוצות התמיכה בפרט. חיזוק למסקנה זו ניתן למצוא בכך שנמדד שיעור השתתפות גבוה של הורים בקרב שלוש קבוצות התמיכה בהן גויסו ההורים באמצעות ביקורי בית, בעוד שבקרב קבוצה אחת – בה היה הגיוס טלפוני – נמדד שיעור השתתפות נמוך בקבוצת התמיכה.

קבוצות תמיכה

הורים

קבוצות התמיכה נחלקו לארבע, על פי המסגרת החינוכית-שיקומית שבה משתתף הילד. קבוצות התמיכה כללו הן תמיכה רגשית והן השתלמות בתחום השיקום השמיעתי והשפתי של הילד.

מדיווחים של מנחי הקבוצות עולה שההורים עברו תהליכים עמוקים של התחברות לעולמם הרגשי, שיתפו את המנחים ואת ההורים האחרים בקשיים ובמצוקות, והתחזקו מאוד מן השהייה במחיצת הורים נוספים המתמודדים עם קשיים דומים. במפגשים הגיעו ההורים לעוצמות רגשיות, התמקדו בקשיים שלהם, וביקשו להם מענים. החשש של אנשי הצוות שההורים יתמקדו בנושאים קונקרטיים ואינסטרומנטאליים בלבד, התבדה לחלוטין.

בכל הקבוצות עברו ההורים שינוי בהתמקדותם, במהלך הפעילות בקבוצה. בתחילת התהליך התמקדו ההורים בעצמם, בהתחברות למצוקותיהם ובלגיטימציה שלהן, וכן ביחסים הזוגיים. לאחר הבשלה בתחומים אלה, התפנו ההורים לעסוק בקשר שלהם עם ילדם לקוי השמיעה. כמו כן נוצרו קשרים חברתיים ורגשיים עמוקים בין חברי הקבוצה.

רווח משני שנוצר בקבוצות, היה תהליך של העצמה נשית. מרבית הנשים באו עם משקעים של תסכול מחוסר המיצוי האישי שלהן וממעמדן הנחות יחסית לגברים. התהליך בקבוצות התמיכה חיזק אותן מאוד ונתן להן אפשרות לחוות זמן איכות מחוץ לבית. כמו כן הן קיבלו ידע וכלים שאין לבני זוגן וחשו לראשונה יתרון יחסי על פניהם.

באשר להשתלמות בתחום השיקום השמיעתי והשפתי של הילד, ציינו ההורים שהם למדו דברים חדשים רבים ומשמעותיים בקשר לטיפול בילדיהם¹¹.

באופן כללי היו ההורים שבעי רצון מהפעילות שהתבצעה במסגרת קבוצת התמיכה (ממצאים מפורטים ראו בעמוד 21).

מנחים

את קבוצות התמיכה הנחו עובדים סוציאליים ערבים או פסיכולוגים ערבים, דוברי ערבית. הצוות המוביל של הפרויקט הקפיד לבחור עובדים איכותיים, גם אם חסרי ניסיון בהנחיית קבוצות. מנחי הקבוצות קיבלו הדרכה ממנחה קבוצות מקצועי שליווה אותם לאורך כל הפרויקט ביעוץ, לימוד ותמיכה. מובילי הפרויקט ציינו כי הדרכה זו היתה משמעותית וחשובה, והתרשמו שמנחי הקבוצות פיתחו מיומנויות בתחומים אלה ועשו את עבודתם כהלכה. ההנחיה היתה ברמה גבוהה ומנחי הקבוצות היו שבעי רצון.

חברות הדרכה להורים

אחת ממטרות הפרויקט היתה להקנות להורים ידע בתחומים השונים של שיקום ילדיהם. הידע הועבר להורים באמצעות סדנאות והרצאות וכן בצורה כתובה באמצעות דפי מידע. בזכות תרומה של 80,000 ₪ מקרן ואן ליר לתרגום, עריכה וכתובה, ניתן היה להפיק במקום דפי מידע

¹¹ מקור: סיכום ביניים (שם).

חברות מפורטות ומעמיקות יותר (תקציב זה היתוסף לתקציב הפרויקט). מטרת החברות היתה להרחיב ולבסס את הידע של ההורים בתחומים שונים של שיקום הילד לקוי השמיעה.

החברות נכתבו בשפה ברורה ומובנת, והן כוללות אמצעי המחשה ודוגמאות. חלק מהחומר תורגם מחברות שנכתבו במסגרת פרויקט "קשר" במשרד החינוך. חלקו האחר נכתב על ידי אנשי מקצוע מתחום העבודה הסוציאלית, קלינאות-תקשורת וחינוך מיוחד ללקויי שמיעה, במיוחד לפרויקט זה. את כתיבת החברות, תרגומן ועריכתן, ליוותה ועדה של אנשי מקצוע מתחומים רלבנטיים.

נושאי החברות הם :

- אודיולוגיה ושמיעה ;
- תקשורת ושפה ;
- חינוך ילדים לקויי שמיעה ;
- התמודדות משפחות בהן יש ילד לקוי שמיעה ;
- זכויות ושירותים.

עם סיום הפקת החברות יעמדו לרשות ההורים בפעם הראשונה חברות מקצועיות, ערוכות ומוֹבְנוֹת בשפה הערבית. אלו יסייעו להורים בתחומים רבים הקשורים לילדם לקוי השמיעה. החברות יכולות לשמש יסוד חשוב לפרויקטים נוספים, שיעסקו בשיקום ילדים לקויי שמיעה במגזר הערבי בישראל.

הכנת החברות התעכבה חודשים רבים מעבר למתוכנן ולא הסתיימה גם עם סיום הפרויקט. בימים אלה, חצי שנה לאחר תום הפרויקט, נמצאות שתיים מתוך חמש החברות בשלבים אחרונים לפני הבאתן לדפוס. הכנת שלוש החברות הנוספות נמשכת ומעריכים כי הן יראו אור במהלך שנת 2005.

טרם הוחלט על דרך הפצת החברות להורים בירושלים וביישובים הערביים בישראל.

אילו יצאו החברות לאור במהלך הפרויקט, ניתן היה לערוך עם ההורים פעילויות שהיו חושפות בפניהם את המידע המצוי בחברות ומסייעות להם להפיק מהן את המיטב.

הרצאות להורים

ההרצאות התקיימו אחת לחודש לערך, ונועדו לכלל אוכלוסיית היעד של הפרויקט – הורים ואנשי מקצוע.

על פי דיווחים של מנחי הקבוצות, ההרצאות הגבירו בקרב ההורים את המודעות לצורכי הילד. כמו כן דיווחו ההורים שהעובדה שאורגנו, במיוחד עבורם, הרצאות מפי מיטב המומחים, תרמה לחיזוק הערכתם העצמית.

קבוצת סנגור

כל ההורים שהשתתפו בקבוצות התמיכה הוזמנו להשתתף בקבוצת הסנגור. בסך הכול השתתפו באופן סדיר 16 הורים במפגשי קבוצת הסנגור, מרביתם אימהות. במפגשים נדונו נושאים של העצמה אישית והעצמה קבוצתית, וכן נדונה הסוגיה של קבלת הילד עם צרכים מיוחדים במשפחה. על פי דיווחי מנחת הקבוצה, המפגשים היו מוצלחים מאוד ונוצרה דינאמיקה טובה בינה לבין המשתתפים.

ממצאי קבוצות מיקוד שנערכו עם המשתתפים בקבוצת הסנגור, העלו שההורים היו שבעי רצון במידה רבה מאוד מקבוצת הסנגור. הם הביעו הערכה גדולה לתרומת קבוצת הסנגור ולכלים ולידע שרכשו במסגרת זו. הם דיווחו כי בקבוצת הסנגור רכשו ידע רב בתחומים חינוכיים ופסיכולוגיים של הילד לקוי השמיעה. הם ציינו כי חשיפתם להיבטים אלה אפשרה להם לתת תשובות למשפחה ולחברים אודות הצרכים וההתנהגות של הילד לקוי השמיעה. הם נחשפו לזכויות הילד לקוי השמיעה, הכירו את המסגרות שמעניקות שירותים לילדים לקויי שמיעה, וקיבלו כלים שבאמצעותם ניתן לנסות להשיג את המטרות שהציבו לעצמם למען ילדיהם. כמו כן דיווחו ההורים שחלק מהמטרות שהציבו לעצמם תחילה היו גרנדיוזיות, ולאחר שהבינו שיקשה עליהם להשיגן, הם הציבו לעצמם מטרות ריאליות יותר.

שלוש המטרות העיקריות שההורים הציבו לעצמם הן :

1. גיוס הורים נוספים לקבוצה ;
2. מימוש הזכויות אשר להן זכאים הילדים לקויי השמיעה מהעירייה והביטוח הלאומי ;
3. מתן ייעוץ ותמיכה להורים חדשים.

קבוצת הסנגור נפגשה מספר חודשים גם לאחר סיום הפרויקט. בפגישות אלו לקחה חלק (בהתנדבות) מרכזת הפרויקט.

קורס שפת הסימנים

מרבית הילדים לקויי השמיעה אינם נזקקים לשימוש בשפת הסימנים. איתור מוקדם של לקות השמיעה, טיפול בטכנולוגיות חדשות ושיטות הוראה חדשות ליצירת תקשורת מאפשרת למרבית הילדים לקויי השמיעה לתקשר עם הסובבים מבלי להזדקק לשפת הסימנים. ילדים המשתמשים בשפת הסימנים מתקשים ליצור קשר עם הוריהם משום שמרבית ההורים אינם יודעים את שפת הסימנים. בשל כך הוצע לאותם הורים להשתתף בקורס לשפת הסימנים, כחלק ממטרות

הפרויקט לחזק את הקשר בין הורים לילדיהם לקויי השמיעה. בקורס השתתפו 15 הורים, מרביתם מבית הספר כ"ח. הילדים לקויי השמיעה השתתפו אף הם בקורס, על מנת לסייע להורים. לפי עדות ההורים והתרשמות צוות הפרויקט והצוות המקצועי הבכיר בבית הספר כ"ח, שיתוף הילדים בקורס חיזק את הקשר בין ההורים לילדים ונטע ביטחון בקרב הילדים.

ההורים דיווחו כי בעקבות הקורס הם מבינים טוב יותר את צרכיו של הילד לקוי השמיעה, ונוצרה קירבה גדולה יותר ביניהם לבין ילדיהם. ההורים דיווחו שהילדים רגועים יותר מבעבר, ושחל בהם שינוי מאז שהחלו לתקשר איתם בשפת הסימנים. בעוד שלפני הקורס שימש אחד מבני המשפחה כאיש קשר בין הילד לקוי השמיעה לבין הוריו – לאחר הקורס החלו ההורים לתקשר ישירות עם הילד. כמו כן ציינו ההורים שהתקשורת, שהיתה בעבר אינסטרומנטאלית בעיקרה, הפכה לתקשורת רגשית בזכות השימוש בשפת הסימנים.

מידת הקשר בין הורים לילדיהם לקויי השמיעה – סיום הפרויקט

לקראת סיום הפרויקט התבקשו ההורים לענות על שאלון מובנה, בו נכללו בין היתר שאלות שהופיעו בשאלון הראשון. מטרת השאלון היתה ללמוד על שינויים שחלו במהלך הפרויקט בתפיסות ההורים, בשינוי בקשר עם הילד לקוי השמיעה, בידע, בציפיות ובמידת המעורבות של ההורים. על השאלון ענו 30 הורים מן המסגרות השונות.

הממצאים העיקריים שעלו מן השאלונים:

הקשר בין ההורים לילדיהם לקויי השמיעה

לתפיסתם של ההורים, הפרויקט סייע להם בחיזוק הקשר עם ילדם. כלל ההורים (100% מהם) ציינו שהודות לפרויקט התחזק הקשר שלהם עם ילדם לקוי השמיעה. 55% מההורים ציינו שהפרויקט סייע להם במידה רבה ורק 7% ציינו שהפרויקט סייע להם במידה מועטה. היתר – 38% – ציינו שהפרויקט סייע לחיזוק הקשר במידה בינונית.

הפרויקט תרם לעלייה במעורבות האבות בטיפול בילד. בתחילת הפרויקט ציינו 75% מההורים שהאם היא המטפלת העיקרית בילד, לעומת 54% עם תום הפרויקט. 20% מההורים ציינו בתחילת הפרויקט שהמטפלים העיקריים הם אב ואם יחדיו, וזאת לעומת 36% שהשיבו כך בתום הפרויקט. נתונים אלה מצביעים על כך שעם תום הפרויקט הפכו האבות למעורבים יותר בטיפול בילדיהם¹².

¹² הנתונים על המטפל העיקרי בילד מבוססים על השוואה בין תשובות של 22 מרואיינים שענו על שאלון בתחילת הפרויקט ובסיומו (מתוך 30 מרואיינים שענו על השאלון בסוף הפרויקט).

לוח מס' 1: מטפל עיקרי בילד

סוף הפרויקט	תחילת הפרויקט	המטפל העיקרי
54%	75%	אם
36%	25%	אב ואם
5%	-	אח/ות
5%	5%	סב/סבתא
100%	100%	סך הכול
N=22		

הקשר והתקשורת בין הורים לילדם והשתנותם במהלך הפרויקט: בתחילת הפרויקט ציינו 68% מההורים כי אין כלל בעיות בקשר עם הילד בשיחות על פעילותו בבית הספר, בבית ומחוצה לו, לעומת 38% מההורים שציינו שאין בעיות בקשר בתום הפרויקט.

במקביל חלה עלייה בשיעור ההורים שדיווחו על בעיות קשר קלות בתחום זה, מ-18% בתחילת הפרויקט ל-52% בתום הפרויקט.

בתחילת הפרויקט ציינו 91% מההורים שאין כלל בעיות בקשר בתחום הרגשי, לעומת 75% שציינו זאת עם תום הפרויקט. במקביל חלה עלייה בשיעור ההורים שדיווחו על בעיות קשר קלות בתחום זה, מ-4% בתחילת הפרויקט ל-28% בתום הפרויקט.

הפרויקט תרם להבנת ההורים את קשיי התקשורת שלהם עם ילדיהם.

לוח מס' 2: אופני הקשר בין הורים לילדיהם לקויי השמיעה – עם תחילת הפרויקט ובסיומו

קשה מאוד ליצור קשר		קשה ליצור קשר		יש בעיות קשר קלות		אין בכלל בעיות בקשר		
סוף הפרויקט	תחילת הפרויקט	סוף הפרויקט	תחילת הפרויקט	סוף הפרויקט	תחילת הפרויקט	סוף הפרויקט	תחילת הפרויקט	
-	9%	-	5%	19%	4%	81%	82%	בתחום האינסטרומנטאלי: אוכל, רחצה, לבוש, שינה
5%	9%	5%	5%	52%	18%	38%	68%	בתחום המילולי: שיחות על המתרחש בבית, בבית ספר
-	-	-	5%	25%	4%	75%	91%	בתחום הרגשי: שמחה, עצב, דאגה, פחד
N=22								

מרבית ההורים (89%) ציינו שבעקבות הפרויקט שינו את יחסם לילד לקוי השמיעה.

ההורים ציינו כי בעקבות הפרויקט התחדדה בהם ההכרה שמוטלת עליהם משימה שהם מחויבים לבצעה למען הילד, הם מודעים יותר לאופן התקשורת עמו, מבינים יותר את מצבו, נוהגים כלפיו בסבלנות רבה יותר וחשים שיפור בתחושתו הנפשית. כמו כן ציינו שהילדים החלו לרכוש ביטחון בעצמם וביכולתם להתקדם.

באשר לאופן התקשורת עם הילד, דיווחו ההורים כי בעבר התקשו לתקשר עם הילד וכי בעקבות הפרויקט למדו דרכים חדשות המאפשרות להם לתקשר עמו, וכי עתה הם מבינים אותו יותר. אחת האימהות ציינה כי בעבר דיברה עם בְּתָה באופן רגיל, בעוד שכיום היא מדברת איתה בדרך אחרת (על פי ההנחיות שקיבלה) ומשום כך היא מבינה אותה טוב יותר. אם אחרת ציינה שבעבר השתמשה בסימנים ובמחוות וכן נהגה להכות את הילד, בעוד שכיום היא מנסה יותר להבין אותו וחשוב לה שגם הוא יבין אותה. כאן ראוי לציין שהממצאים מהשאלון הראשון מצביעים על כך שבתחילת הפרויקט ציינו מרבית ההורים שאין להם בעיות קשר ותקשורת עם ילדם ושהקשר שלהם עמו הוא טוב. במהלך הפרויקט הבינו ההורים מהו קשר ראוי, והקשר שנראה להם תקין בתחילת הפרויקט, נתפס כלא-ראוי בסוף הפרויקט. התוצאה היא ששיעור גבוה יותר של הורים ציינו בסוף הפרויקט שיש להם בעיות תקשורת עם הילד, בהשוואה לתפיסתם את התקשורת שלהם עם ילדיהם בתחילת הפרויקט.

בשאלות הפתוחות, בהן התבקשו ההורים לציין מה השתנה בקשר שלהם עם ילדם, ציין אחד ההורים כי בעקבות הפרויקט חל בו שינוי מהבחינה הרגשית-נפשית: כיום הוא מבין שעליו להקדיש לילד תשומת לב רבה יותר ולקבל את מצבו. כמו כן ציינו חלק מההורים שהפרויקט סייע להם לבחור את הכיוון והמסגרת המתאימה לילד. אחד ההורים ציין שהחל לתקשר עם ילדו בשפת הסימנים, והורה נוסף ציין שבעקבות הפרויקט הבין שחשוב להדריך את הילד כיצד להשתמש במכשיר השמיעה.

ממצאים אלה מחזקים את הדיווחים של מנחי הקבוצות על שינויים שחלו בהתנהגות ההורים, בתפיסותיהם ובעמדותיהם.

שביעות רצון ההורים מהפרויקט והערכתם את תרומתו – סיום הפרויקט

קבוצת התמיכה

באופן כללי ההורים היו שבעי רצון מהפעילות שהתבצעה במסגרת קבוצת התמיכה: 55% מהם ציינו שהם היו מרוצים במידה רבה מקבוצת התמיכה, 45% היו מרוצים במידה בינונית.

ההיגדים שההורים הסכימו איתם במידה הרבה ביותר הם: היתה אפשרות לשמוע ולהבין את קשיי ההתמודדות של יתר המשתתפים בקבוצה (86%); המפגשים עם משפחות המתמודדות עם קשיים דומים הקלו על תחושת ההתמודדות (86%); התקבל מידע שימושי שיכול לסייע לילד ולמשפחה (83%); שררה במפגשים אווירה טובה (83%).

לוח מס' 3: היגדים המתייחסים לקבוצת התמיכה

מסכים	
86%	1. היתה לי אפשרות לשמוע ולהבין את קשיי ההתמודדות של יתר המשתתפים בקבוצה
86%	2. המפגשים עם משפחות המתמודדות עם קשיים דומים לשלי הקלו על תחושת ההתמודדות שלי
83%	3. קיבלתי מידע שימושי שיכול לסייע לילדי ולמשפחתי
83%	4. היתה אווירה טובה במפגשים
82%	5. הביטחון העצמי שלי התחזק
82%	6. אני מרגיש שהמשתתפים תומכים אחד בשני
82%	7. הרגשתי שיש לי עם מי להתייעץ בנושאים שונים
79%	8. אני יודע יותר על נושאים הקשורים ללקות שמיעה
76%	9. המפגשים מתוכננים ומאורגנים היטב
75%	10. היתה לי אפשרות לשתף את חברי הקבוצה בקשיי התמודדות שלי
73%	11. אני מרגיש יותר ביטחון בטיפול בילד שלי
71%	12. אני יותר מבין ומודע לצרכיו של ילדי לקוי השמיעה
69%	13. היתה לי אפשרות לבטא את הרגשות שלי
69%	14. אני מרגיש פחות לבד
65%	15. אני מרגיש יותר בטוח ביכולת ההתמודדות שלי עם הצרכים של ילדי בשנים הבאות
62%	16. אני יותר רגוע מבעבר
N=30	

השתלמות בתחום השיקום השמיעתי והשפתי של הילד

מידת שביעות הרצון של ההורים מההשתלמות בתחום השיקום השמיעתי והשפתי של הילד היתה גבוהה באופן כללי: 50% מההורים היו מרוצים במידה רבה מההרצאות של קלינאית התקשורת, 46% היו מרוצים במידה בינונית ו-4% היו מרוצים במידה מועטה.

מתשובות ההורים עולה שהנושאים שבהם הם נתרמו ביותר הם: אפשרויות הטיפול השונות בבעיית השמיעה של הילד (83% הסכימו עם היגד מס' 1 בלוח למטה), ההתפתחות השפתית של ילדים לקויי שמיעה (80%), היכרות עם מכשירי השמיעה ואביזרי העזר הקיימים ועם השתל הקוכליארי (79%), הבנת הקשיים המיוחדים של ילדים לקויי שמיעה בכלל ושל הילד שלהם בפרט (79%).

לוח מס' 4: היגדים המתייחסים להשתלמות בתחום השיקום השמיעתי והשפתי של הילד

מסכים	
83%	1. למדתי על אפשרויות הטיפול השונות בבעיית השמיעה של הילד
80%	2. למדתי על ההתפתחות השפתית של ילדים לקויי שמיעה
79%	3. למדתי על מכשירי השמיעה ואביזרי העזר הקיימים ועל השתל הקוכליארי
79%	4. למדתי להבין מהם הקשיים המיוחדים של ילדים לקויי שמיעה בכלל ושל הילד שלי בפרט
77%	5. אני מסייע לילד בפיתוח השפה ובדיבור
77%	6. הכרתי מוסדות שונים לטיפול בילדים לקויי שמיעה
77%	7. למדתי מה לעשות כדי לעזור לילדי לקוי השמיעה להתמודד עם הקשיים הללו
76%	8. למדתי איך לקדם את הילד גם בשעות אחר הצהריים
72%	9. נוצר או התחזק הקשר עם המסגרת החינוכית בה לומד ילדי
70%	10. למדתי על דרכי תקשורת שונות עם הילד לקוי השמיעה
69%	11. למדתי על האנטומיה והפיזיולוגיה של מערכת השמיעה
30	N

שימוש במכשיר שמיעה/אביזרי עזר: 40% מההורים ציינו שבעקבות הפרויקט חל שינוי בשימוש במכשיר השמיעה או באביזרי העזר. 21% ציינו שהשינוי בא לידי ביטוי בתדירות השימוש במכשיר, 29% ציינו שחל שינוי ביכולת הטיפול במכשיר ו-50% ציינו שהשינוי בא לידי ביטוי באופן אחר (למשל היכרות עם מכשירים שלא הכירו קודם).

כמו כן חל שינוי ניכר בשימוש במכשיר בבית ומחוצה לו. בתחילת הפרויקט ציינו 18% מההורים שילדם משתמש במכשיר בבית, לעומת 68% שציינו זאת בתום הפרויקט. בשימוש במכשיר מחוץ לבית חלה עלייה גדולה הרבה יותר. בתחילת הפרויקט ציינו 5% מההורים שילדם משתמש במכשיר מחוץ לבית, לעומת 76% שציינו זאת בתום הפרויקט.

לוח מס' 5: שימוש במכשיר שמיעה בבית ומחוצה לו

האם הילד משתמש במכשיר מחוץ לבית?		האם הילד משתמש במכשיר בבית?		
סוף פרויקט	תחילת פרויקט	סוף פרויקט	תחילת פרויקט	
76%	5%	68%	18%	כן
24%	95%	32%	82%	לא
				N=22

קשר מילולי עם הילדים: כל ההורים (100%) ציינו שהם מדברים עם ילדם על המתרחש בבית הספר ובבית. 95% מההורים סבורים שהשתתפותם בפרויקט תרמה ליכולתם ליצור קשר מילולי עם הילדים.

95% מההורים ציינו שהם מדברים עם ילדם על הרגשות ורגשות. כלל ההורים (100%) ציינו שהשתתפותם בפרויקט תרמה ליכולתם לדבר עם הילד לקוי השמיעה על נושאים אלה.

הרצאות לכלל ההורים

ההורים היו שבעי רצון מההרצאות. 83% מהם היו מרוצים מההרצאות במידה רבה, 14% היו מרוצים מהן במידה בינונית ו-3% היו מרוצים מהן במידה מועטה. המפגש עם מרצים שונים בתחום היה משמעותי ל-93% מההורים ו-90% מההורים היו מעוניינים שההרצאות תימשכנה. לדעת 87% מההורים היה המידע שהועבר רלוונטי וחשוב, ו-87% ציינו שהמפגש עם הורים נוספים היה חשוב. יש לציין שרק 57% מההורים ציינו שארגון ההרצאות וניהול הזמן היו טובים.

לוח מס' 6: היגדים המתייחסים להרצאות לכלל ההורים

מסכים	
93%	1. המפגש עם מרצים שונים בתחום היה משמעותי לי
90%	2. הייתי רוצה לבוא להרצאות נוספות בעתיד
87%	3. המידע שהועבר היה רלוונטי וחשוב
86%	4. המפגש עם הורים נוספים היה חשוב בשבילי
83%	5. ההרצאות היו ברמה גבוהה
80%	6. למדתי דברים חדשים שלא ידעתי קודם לכן
80%	7. האווירה היתה טובה
57%	8. ארגון ההרצאות וניהול הזמן היו טובים
N=30	

סיכום

על חשיבותו של הפרויקט להורים ועל תרומתו להם, מעיד רצונם העז שהפרויקט יימשך. מרבית ההורים (96%) ציינו שהם מעוניינים שהפרויקט יימשך. ההורים היו מעוניינים שהפרויקט יימשך ושבמסגרתו הם: ייפגשו עם מומחים לדיבור ומטפלים בדיבור; יגשימו את האינטרסים והמטרות של הילדים; יקבלו הדרכה בנושאים הקשורים לבריאות.

ההורים ציינו שהם זקוקים לאנשי מקצוע שיסייעו להם להגיע לדברים שהם מתקשים להגיע אליהם לבד, ועל מנת שיוכלו לתרגם את הרעיונות למטרות הניתנות להגשמה. הם מעוניינים ללמוד דברים נוספים, להיחשף למידע חדש ולקבל תמיכה רגשית. כמו כן הם ציינו שיקשה עליהם להיפרד מהמשפחות החדשות שהכירו. ההורים מעוניינים גם שיאותר מקום בו יוכלו לפעול ושיוקמו בתי ספר מקצועיים שיהיו מוכנים לקלוט את ילדיהם.

על השינויים שחולל הפרויקט בקשר של ההורים עם ילדיהם, במידת המעורבות של ההורים בחיי היומיום של הילד, בדרך הטיפול בילד ובידע שיש להורים בנושאים הקשורים ללקות השמיעה, הצביעו תשובות ההורים לשאלונים, שיחות עם ההורים וראיונות עם נושאי תפקידים בפרויקט. גורם נוסף שהוא לדעתנו בעל חשיבות רבה בקידום מטרות הפרויקט, הוא מערכת החינוך בכלל ומנהלי בתי הספר בפרט. מנהלי המסגרות החינוכיות והשיקומיות הצביעו אף הם על שינויים שחולל הפרויקט בקרב ההורים ובמסגרות עצמן.

על פי דיווחי מנהלת בית הספר כ"ח וסגניתה, החלו ההורים לדבר עם התקדמות הפרויקט על הקשיים והמצוקות שלהם, שיעור השתתפותם בפעילויות בבית הספר עלה באופן משמעותי, הם החלו לשאול שאלות נוקבות באשר לטיפול בילדיהם ודרשו לקבל תשובות. כמו כן, ההורים מרגישים שהם יכולים לבוא בתלונות לבית הספר, והם אכן עושים זאת. ביוזמת ההורים הוקם בשנת תשס"ד ועד הורים בבית הספר, והקמתו היא הישג גדול.

מנהלת המרכז החינוכי-שיקומי סיפרה אף היא על תמורות שחלו בעקבות הפרויקט בקרב ההורים. היא ציינה שבתחילה היו ההורים כעוסים ומתוסכלים מאוד והיו עסוקים בעיקר בטיפול האינסטרומנטאלי בילד. כיום ההורים מתוסכלים פחות, הם מודעים יותר לצורכי הילד, יש להם יותר כוחות נפשיים, ועל כן הם מסוגלים להשקיע יותר בטיפול בילד. כמו כן מתעניינים ההורים בהתקדמות של הילד, מגיעים למרכז על מנת לצפות בטיפול בו ומרבים להתעניין ולשאול שאלות. כיום הם מרגישים שיש בידיהם הכלים לגשת אל בתי הספר המסגרות המשלבות ולבקש בקשות.

מנהלת המרכז סיפרה שבעקבות הפרויקט חל גם שינוי בגישתה כמנהלת ובדרך עבודתה. היא גיבשה מדיניות חדשה של שיתוף ההורים וכיום היא משתפת אותם ומתייעצת איתם. כמו כן היא מעודדת את ההורים לפעול ומסייעת להם בשעת הצורך. אחת הדוגמאות לפעילות שהורי המרכז ארגנו היא פגישה עם אודילוג.

מנהלת מיח"א ירושלים ציינה שההורים מודעים יותר לזכויותיהם ולהיצע השירותים הקיימים. לדבריה ההורים מבקשים כיום דברים שלא ביקשו בעבר.

אנשי מקצוע

בהשתלמות הראשונה השתתפו 115 אנשי מקצוע מכל המסגרות העוסקות בחינוך, בשיקום ובטיפול בילדים לקויי שמיעה: 78 אנשי מקצוע דוברי ערבית ו-37 אנשי מקצוע דוברי עברית. פירוט המשתתפים מהמסגרות השונות מופיע בטבלה הבאה:

לוח מס' 7: משתתפים בהשתלמות לפי תחום התמחות

מסגרת	חינוך	קלינאות תקשורת	פרה-רפואה	פסיכולוגיה	עבודה סוציאלית	סייעות	סך הכול
דוברי ערבית	60	4	1	1	3	10	78
דוברי עברית	25	-	4	-	7	-	37
סך הכל	85	4	5	1	10	10	115

ההשתלמות עסקה במגוון רחב של נושאים, כגון תפיסת דיבור וביצועו על ידי ילדים לקויי שמיעה, בדיקות שמיעה סובייקטיביות ואובייקטיביות, התפתחות פסיכו-סוציאלית של ילדים לקויי שמיעה, והקשר בין המסגרת החינוכית-שיקומית לבין ההורים.

מסקנות שעלו מההשתלמות הראשונה הובילו למספר שינויים לקראת ההשתלמות השנייה:

- א. שינוי מקום ההשתלמות: מיקום הפעילות במקום נגיש לאוכלוסייה הערבית.
- ב. הרצאות: בהשתלמות השתתפו כאמור אנשי חינוך, קלינאי-תקשורת, עובדים סוציאליים ובעלי מקצועות אחרים. על פי דיווחי המשתלמים, הרצאות שהיו בתחום ההתמחות של כל

אחת מקבוצות אנשי המקצוע, נתפסו בעיניהם כמיותרות. אי לכך הוחלט שההשתלמות השנייה תתנהל בקבוצות קטנות והומוגניות ככול האפשר מבחינת ההתמחות של אנשי המקצוע.

ג. גמול השתלמות: הוחלט שבהשתלמות השנייה לא יוענק גמול השתלמות. ההכרה בהשתלמות לצורך מתן גמולים דרשה ממרכזת הפרויקט להקדיש זמן רב לרישום המשתתפים ולמעקב. בנוסף לכך חלק מאנשי המקצוע הערבים לא היו זכאים לגמול השתלמות. כמו כן, תרמה לכך העובדה שעל מנת לקבל גמול נדרשות מינימום 56 שעות השתלמות, ואילו הארגון מחדש של ההשתלמות בקבוצות קטנות מפחית את מספר שעות ההשתלמות ל-35.

ד. קיצור משך המפגשים: המפגשים קוצרו משלוש שעות לשעה וחצי.

ה. שפת ההשתלמות: למרות הקושי להשיג אנשי מקצוע דוברי ערבית, הוחלט שכל ההרצאות יינתנו בערבית. חשוב לציין שבהשתלמות הראשונה כל ההרצאות תורגמו סימולטאנית מעברית לערבית ומערבית לעברית.

הערכת אנשי המקצוע את ההשתלמות הראשונה

כשנה לאחר סיום ההשתלמות הראשונה הועבר שאלון הערכה למדגם של 37 משתלמים דוברי ערבית (מתוך 78 דוברי ערבית שהשתתפו בהשתלמות). פער הזמן בין סיום ההשתלמות לבין העברת השאלון אפשר לבחון את תרומת ההשתלמות ואת הידע וההבנה שנרכשו ויושמו במהלך השנה.

להלן הממצאים העיקריים שעלו משאלון ההערכה:

שביעות רצון: מחצית המשתתפים היו שבעי רצון במידה רבה מההשתלמות; 47% היו שבעי רצון במידה מועטה.

תרומת ההשתלמות: המשתלמים הדגישו את התרומה של ההרצאות לביטחונם העצמי בעבודה, להגדלת מידת התקווה בדבר היכולת לעזור לילדים, להכרה בחשיבות העבודה וליכולת שלהם להתמודד עם אתגרים העומדים בפניהם.

דרך העבודה: מרבית המשיבים (71%) ציינו כי בעקבות ההשתלמות חל שינוי בדרך עבודתם. שינוי זה בא לידי ביטוי במתן תשומת לב רבה יותר לאופן התנהגותם עם הילד לקוי השמיעה, באופן הדיבור עמו ובדרך הפנייה אליו, בהבנת החשיבות של בדיקת אביזרי העזר בתחילת היום, וביצירת קשר עם משפחתו של הילד.

הרכב הקבוצה: מרבית המשתתפים (83%) ציינו כי היה יתרון בכך שהקבוצה הורכבה מאנשי מקצוע מתחומים שונים. המצדדים בהטרוגניות הקבוצה ציינו שהשתתפותם של אנשים מתחומים שונים מאפשרת חשיפה למידע ממגוון תחומים (רפואיים, פסיכולוגיים, חינוכיים

ועוד), ובכך היא משפרת את יכולתם לסייע בטיפול בילד ומעלה את רמתם המקצועית. כמו כן היא מאפשרת להפיק תועלת מהניסיון והידע של אנשים ממקצועות אחרים, ולהחליף מידע, רעיונות ודעות. עם זאת, המשיבים ציינו שיש מקום גם למפגשים נפרדים של כל קבוצת התמחות, בעיקר כאשר עוסקים בנושאים הרלוונטיים לקבוצה זו בלבד.

מבנה ההשתלמות: באשר לאופן העברת ההשתלמות ציינו מחצית מהמשתתפים שהעברת הידע באמצעות הרצאות היתה מועילה. עם זאת, 91% מהמשיבים מעדיפים שתהינה יותר סדנאות בהן המשתתפים לוקחים חלק פעיל, למשל: הפעלה חווייתית.

הערכת אנשי המקצוע את ההשתלמות השנייה

ההשתלמות השנייה נועדה לאנשי מקצוע דוברי ערבית בלבד. בהשתלמות השתתפו 37 אנשי מקצוע (25 מורים, 8 קלינאיות-תקשורת ו-4 עובדות סוציאליות). צוות בית הספר כ"ח לא השתתף בהשתלמות זו, הן משום שהנהלת בית הספר לא עודדה אותו לכך והן משום שההשתלמות לא היתה מוכרת לגמול השתלמות.

שיעור המשתתפים מבית הספר אמירה בסמה היה גבוה. מספר סיבות יכולות להסביר את שיעור ההשתתפות הגבוה – הן כוחה של ההנהלה, הן העניין והאחריות של המורים והן העובדה שהמורים קיבלו תמורה כספית כלשהי מבית הספר על השתתפותם בהשתלמות.

ההערכה נעשתה באמצעות שאלון מובנה, שהועבר למדגם של 21 משתלמים. להלן הממצאים העיקריים שעלו משאלון ההערכה:

שביעות רצון: למעלה ממחצית מהמשתתפים (57%) היו שבעי רצון במידה רבה מההשתלמות, 43% היו שבעי רצון במידה מועטה. לא היו משתתפים שהביעו אי שביעות רצון.

תרומת ההשתלמות: אנשי המקצוע הדגישו את התרומה של ההשתלמות למספר תחומים עיקריים והם: טיפוח התקווה שלהם בדבר היכולת לסייע לילד לקוי שמיעה, חיזוק ההכרה בחשיבות העבודה, העשרת הידע במגוון תחומים ותרומה לביטחון בעבודה.

המשיבים ציינו מספר תחומים שבהם היתה להשתלמות תרומה חשובה במיוחד: אופן ההתנהגות עם המשפחות ודרך העבודה איתן, אופן העבודה ודרכי העבודה השונות עם ילדים לקויי שמיעה, אופן השימוש במכשירי השמיעה וההבנה שהשימוש במכשיר שמיעה הוא הכרחי לקשר שבין התלמיד למורה, הבנה רבה יותר של הצרכים הנפשיים של הילדים לקויי השמיעה ושל הצורך להיות סבלניים עמם ולהתחשב בצורכיהם. כמו כן, הם פגשו במסגרת ההשתלמות באנשי-מקצוע ודיברו איתם על הקשיים שעמם הם מתמודדים כאנשי מקצוע.

מבין ההרצאות והפעילויות שנערכו, התחומים המועדפים על אנשי המקצוע הם: שותפות הורים (26%), טיפול בדרמה (22%), אודיולוגיה חינוכית (19%), התפתחות הילד (19%).

שינוי דרכי העבודה של אנשי המקצוע: מרבית המשיבים (86%) ציינו כי בעקבות ההשתלמות חל שינוי בדרך עבודתם. השינוי בא לידי ביטוי בתשומת לב רבה יותר לשימוש נכון במכשירי השמיעה, למקומות הישיבה של הילדים, לאופן השימוש במגביר קול, לאופן הגיית האותיות ולחשיבות של קריאת שפתיים. כמו כן דיווחו המשתלמים על שיתוף פעולה גדול יותר עם ההורים על מנת לסייע להם להתגבר על בעיות ילדיהם ועל התנהגות סבלנית יותר כלפי הילדים.

מרבית המשיבים (90%) ציינו כי חשוב מאוד שההרצאות יינתנו בערבית.

הרכב הקבוצה: כל המשתתפים ציינו שהחלוקה לקבוצות הומוגניות היא יתרון. לדעתם חלוקה זו אפשרה להתעמק בנושאים מסוימים הרלוונטיים לעבודה, הדיונים היו מקצועיים והיה שיתוף פעולה בין המשתתפים. כמו כן הפיקו המשתתפים תועלת מניסיונם של משתתפים אחרים.

אנשי המקצוע המליצו על רעיונות וכיוונים נוספים:

- לקיים מפגשים בין המשפחה, והמורים והמטפלים בבתי הספר;
- להוסיף הרצאות שיתמקדו בחשיבות השמיעה ובהשפעתה על רכישת שפה;
- להוסיף להרצאות התיאורטיות התנסות בעבודה היומיומית עם הילדים (מיומנויות);
- לקיים סדנאות עבודה יישומיות שבמסגרתן תיעשה עבודה עם הילדים, ישירות או באמצעות צילום המתרחש בכיתה;
- לקיים השתלמות בנושא טיפול באמנות ובמוזיקה.

אשר להערכת ההשתלמות, המשיבים ציינו כי היו מעוניינים שההערכה תיעשה מייד עם סיומה, בעודם זוכרים היטב את ההרצאות על מרכיביהן השונים (תוכן, דרך ההעברה, שביעות רצון כללית וכו') אולם כאמור, ההערכה נעשתה במכוון זמן מה לאחר סיום ההשתלמות.

היבטים מנהליים וארגוניים

גופים רבים ונושאי תפקידים רבים היו מעורבים בניהול הפרויקט. מגוון הפעילויות, המספר הגדול של המועסקים בפרויקט – אם באופן שוטף ואם לפרקי זמן קצרים או חד-פעמיים – הצורך לתזמן את האירועים, את קבוצות ההורים ואת אנשי המקצוע – חייבו הקפדה יתרה בתחום הארגון והניהול.

באופן כללי עולה ממחקר ההערכה כי למרות מורכבותו של הפרויקט והקשיים שליוו אותו, הושגו רוב המטרות שנקבעו לו מראש. רכזת הפרויקט, מחלקת השיקום ובמיוחד הממונה על תחום לקויי השמיעה, בליווי ובסיוע של ועדת הביצוע, עקבו באופן שוטף אחרי התקדמות הפרויקט ודיווחו על כך. באופן טבעי, בתקופות שונות ובהקשרים שונים של הפרויקט, לא תאם

התכנון את המציאות והיה צורך להתאים את התנהלות הפרויקט למציאות החדשה שנוצרה במהלכו. יש לציין שהצוות המוביל גילה גמישות לאורך כל הפרויקט והיתה בכך תרומה רבה להצלחתו. רכזת הפרויקט וועדת הביצוע גילו אחריות והתמדה והשקיעו מאמץ וזמן, גם מעבר למצופה, על מנת שהפרויקט יוכתר בהצלחה.

הקשיים העיקריים שליוו את הפרויקט היו:

- קושי באיתור עובדים מקצועיים דוברי ערבית. יצוין לשבח שלמרות קושי זה, לא התפשרה ועדת החיפוש של עובדים לפרויקט על איכות העובדים, ובמקרים בהם לא נמצא עובד מתאים, נדחתה הפעילות עד שנמצא מנחה ראוי. יש לציין שהדחייה הצדיקה את עצמה.
- תחלופה גבוהה של עובדים בפרויקט;
- קושי בניהול תקציב הפרויקט ובעדכונו.

ניהול כספי

עיריית ירושלים, שיזמה את הפרויקט, הפעילה אותו באמצעות עמותה המתמחה במתן שירותים לאנשים בעלי צרכים מיוחדים. תקציב הפרויקט כולו נוהל על ידי העמותה. נציג מטעם העמותה השתתף בוועדת הביצוע ותרם בתחומי התוכן של הפרויקט. ניהול תקציב הפרויקט נתקל במספר קשיים. הבולט בהם היה חוסר גמישות של העמותה בהעסקת עובדים בשכר החורג מהשכר המקובל בעמותה. כמו כן התקשתה העמותה להפיק דוח תקציבי. קשיים אלה נבעו הן מחוסר הניסיון של מובילי הפרויקט בתחום המינהלי-כספי, והן ממורכבות התקציב, שהגיע ממקורות שונים וכלל גם הכנסות בעין, שהנהלת החשבונות של העמותה התקשתה לבטא בדוח התקציבי. עיכוב בהגשת המאזן התקציבי הקשה על העברת תשלומים על ידי המוסד לביטוח לאומי וכן הקשה על ועדת הביצוע ומובילי הפרויקט לתכנן את שלביו הבאים, המותנים כמובן ביתרות התקציב העומדות לרשותם.

שיתוף גורמי החינוך (מנהל חינוך ירושלים ומשרד החינוך)

הפרויקט נועד לקדם את אוכלוסיית הילדים לקויי השמיעה בכלל, ולחזק את הקשר והתקשורת בין הורים לילדיהם לקויי השמיעה בפרט. השגת מטרות אלו מחייבת, בנוסף לעבודה עם ההורים, גם קשר עם המסגרות החינוכיות בהן לומדים הילדים. אי לכך יש חשיבות רבה לשיתוף מערכות החינוך בפרויקט. מערכות אלו כוללות את משרד החינוך, מנהל חינוך ירושלים והמסגרות החינוכיות. מחלקת השיקום באגף הרווחה בעיריית ירושלים הכירה בחשיבותו של פרויקט זה וקידמה אותו עד להפיכתו לפרויקט ממשי. במהלך תכנון הפרויקט, כמו גם בתהליך גיוס המשאבים לצורך מימושו, היו ניסיונות לשלב בו את גורמי החינוך. למרות זאת, תכנון הפרויקט וקידומו, לקראת הגשתו למחלקה למפעלים מיוחדים בביטוח הלאומי, נעשו על-ידי מחלקת השיקום באגף הרווחה, תוך שיתוף פעולה מזערי עם משרד החינוך. גם המנהלה לחינוך ירושלים (מנח"י) לא נטלה חלק בשלב התכנון של הפרויקט. עם אישורו על ידי הביטוח הלאומי וההתארגנות להפעלתו, נמשכו הניסיונות לשתף בו את מערכות החינוך, אבל למרות ניסיונות

אלה הפרויקט התנהל כשמערכות החינוך נטלו בו תפקיד מצומצם ביותר, שהתבטא בעיקר בהשתתפות בוועדות ההיגוי.

טוב היה אילו השתתפו גורמי החינוך ברמה הארצית והעירונית בוועדת הביצוע, שנפגשה אחת לחודש ודנה בהתקדמות הפרויקט, בהערכתו, בהפקת לקחים וביישומם בשטח. כמו כן יכלה השתתפותם של גורמים אלה להגדיל את הסיכוי להמשך הפעילות במסגרות החינוכיות והשיקומיות, גם לאחר סיומו. עם זאת, חשוב להדגיש שהקשר עם המסגרות החינוכיות היה הדוק והיתה לכך תרומה חשובה להישגי הפרויקט.

בשלוש הישיבות של ועדת ההיגוי, היו התגובות של נציגי משרד החינוך חיוביות. בוועדת ההיגוי שהתקיימה בספטמבר 2003 (לקראת השלב האחרון של הפרויקט), הביעו נציגי משרד החינוך הערכה ורצון לשיתוף במטרה לקדם את הילדים לקויי השמיעה, אולם מעבר להצהרה זו לא נעשה דבר.

לסיכום, זיהוי המשאבים הקיימים והפנייתם למקומות הנכונים, מחייבת מעורבות של נציגים בכירים של משרד החינוך ומנהל החינוך המקומי. על כן יש לקוות שההצהרות שניתנו אכן יהפכו למעשים, ואיגום המשאבים, הכוחות המקצועיים והחשיבה, יתרמו לקידום של הילדים לקויי השמיעה ולמתן מענה טוב יותר לצורכיהם המיוחדים.

סיכום והמלצות

מטרתו של הפרויקט, מושא מחקר הערכה זה, היתה לקדם את אוכלוסיית הילדים לקויי השמיעה מהמגזר הערבי בירושלים, באמצעות חיזוק הקשר והתקשורת בין הורים לילדים לקויי שמיעה.

הפרויקט היה מורכב מאוד ונועד לשתי קבוצות עיקריות:

1. הורים לילדים לקויי שמיעה בני 1-21 שנים מהמגזר הערבי בירושלים. אוכלוסיית היעד של הפרויקט מנתה כ-90 משפחות.
2. אנשי מקצוע העובדים עם ילדים לקויי שמיעה או עם משפחותיהם, מהמגזר הערבי בירושלים.

הפרויקט לווה במחקר הערכה אשר בחן את התקדמות הפרויקט, העריך את הישגיו ועמד על הבעיות שהתעוררו במהלכו ועל הדרכים להתמודדות עמן. המחקר כלל הערכה מעצבת שליוותה את הפרויקט בכל שלביו, בישיבות, בדיווחים בעל פה ובדוחות הכתובים.

דוח זה מוצג באוריינטציה של הערכה מסכמת, על מנת שיוכל לסייע בידי מי שירצה להפעיל פרויקט דומה.

מחקר ההערכה נקט מגוון דרכי חקירה, כמותיות ואיכותיות, שכללו: העברת שאלונים וניתוחם, ניתוח דוחות, קבוצות מיקוד, ראיונות-עומק עם נושאי תפקידים והשתתפות בוועדות הביצוע ובוועדות ההיגוי.

הפרויקט כלל מגוון פעילויות, שאלו העיקריות שבהן:

1. קבוצות תמיכה להורים, שכללו תמיכה רגשית והשתלמות בתחום השיקום השמיעתי והשפתי של הילד (בקבוצות התמיכה השתתפו 63 הורים, בעיקר אימהות);
2. הרצאות להורים (ההרצאות נועדו גם להורים שלא השתתפו בקבוצות התמיכה. בהרצאות נכחו עשרות הורים);
3. קבוצת-סגור שהיתה קבוצת-המשך לקבוצות התמיכה (בקבוצה זו השתתפו כ-20 הורים, בעיקר אימהות);
4. קורס שפת סימנים להורים שילדיהם מתקשרים באמצעות שפת הסימנים (בקורס זה השתתפו 15 הורים לערך);
5. פעילות חווייתית משותפת להורים וילדים (בפעילויות אלו השתתפו עשרות הורים וילדים, חלקם הורים שלא לקחו חלק בקבוצות התמיכה);
6. השתלמויות לאנשי מקצוע (בהשתלמות הראשונה השתתפו 116 אנשי מקצוע מכל המסגרות העוסקות בחינוך, בשיקום ובטיפול בילדים לקויי שמיעה, 79 מהם דוברי ערבית. בהשתלמות השנייה השתתפו 37 אנשי מקצוע);

7. כתיבת חמש חוברות בערבית להורים. החוברות מציגות חמישה נושאים: אודיולוגיה ושמיעה, תקשורת ושפה, חינוך ילדים לקויי שמיעה, התמודדות משפחות בהן ישנם ילדים עם לקות שמיעה, זכויות של ילדים לקויי שמיעה והשירותים להם הם זכאים.

הישגים

1. שביעות רצון גבוהה של ההורים מהפרויקט על מרכיביו השונים;
2. יישום מרבית המטרות שנכללו בתכנית הפרויקט, תוך ניסיון להתאימן למציאות שהשתנתה מסיבות אלו ואחרות;
3. לכל אורך הפרויקט נעשו שינויים בהתאם לצרכים "שעלו מהשטח", וניכרה מידה גבוהה של גמישות. כמו כן ניכרה המחויבות הרבה והעשייה הבלתי נלאית של מובילי הפרויקט ושל המסגרות החינוכיות והשיקומיות שלקחו חלק בפרויקט.
4. במסגרת הפרויקט נערכו פעילויות מגוונות. למרות מורכבותו של הפרויקט והיותו שאפתני וקשה לביצוע, הוא נתן מענה רב-תחומי, מגוון ומתגמל בזמן קצר יחסית.
5. שיעור השתתפות גבוה של ההורים בפעילויות השונות שנערכו בפרויקט. אוכלוסיית היעד של הפרויקט כללה 90 משפחות. בקבוצות התמיכה השתתפו באופן סדיר 63 משפחות (בעיקר אימהות).
6. השתתפות פעילה של כ-20 הורים בקבוצת הסגור;
7. שינוי בעמדות ההורים לגבי הקשר הראוי בין הורים לילדים, ודרך ההתנהגות של בני המשפחה עם הילדים;
8. הגברת מודעות ההורים לצרכי הילד לקויי השמיעה;
9. הרחבת הידע של ההורים בנושא זכויות ילדיהם והיצע השירותים העומד לרשותם;
10. ההורים שהשתתפו בקבוצת הסגור היו פעילים ויזמו פעולות שונות, כגון הקמת ועד הורים, פנייה למנהלי בתי הספר ועוד. פעילותם ממשיכה גם לאחר סיום הפרויקט.
11. הכשרה מקצועית של אנשי-מקצוע דוברי ערבית העובדים עם ילדים לקויי שמיעה;
12. אנשי המקצוע דוברי הערבית היו שבעי רצון מההשתלמות. הם ציינו את התרומה של ההרצאות לביטחון שלהם בעבודה, להגברת התקווה בדבר יכולתם לעזור לילדים, להכרה בחשיבות עבודתם וליכולתם להתמודד עם האתגרים העומדים בפניהם.
13. הטמעת יעדי הפרויקט בחמש מסגרות החינוך לילדים לקויי שמיעה שנטלו חלק פעיל בפרויקט.
14. ניכרה מעורבות פעילה ומרשימה של הממונה מטעם המחלקה למפעלים מיוחדים במוסד לביטוח לאומי. מעורבות זו באה לידי ביטוי בהשתתפות בוועדות הביצוע, במעקב מתמיד אחר התקדמות הפרויקט ובהנעתו, בסיוע בפתרון בעיות מנהליות וארגוניות, ובגישור בין המסגרות השונות שלקחו חלק בפרויקט.

קשיים

1. קושי בגיוס אנשי מקצוע איכותיים במסגרת התקציבית של הפרויקט ;
2. תחלופה גבוהה של עובדים בפרויקט ;
3. קושי בניהול תקציב הפרויקט ועדכוננו ;
4. הפרויקט התארך מעבר למתוכנן ומשום כך היה קושי ליישם את כל הסעיפים שנכללו בתכנית הפרויקט. זאת, הן בשל מורכבות הפרויקט והן משום שהתכנית היתה בנויה בשלבים, כך שעיקוב בשלב אחד גרם לדחייה של השלב הבא.
5. קורס החינוך הועבר רק בחלק מהמסגרות החינוכיות והשיקומיות.
6. כתיבת חוברות המידע להורים התעכבה זמן רב. גם עם סיום הפרויקט, הכנת החוברות טרם הסתיימה.
7. הפרויקט פעל מבלי שעמד לרשותו משרד קבוע וללא תנאי עבודה אלמנטריים (כמו מקום ישיבה קבוע, טלפון ומחשב). העובדה שלרכזת הפרויקט, כמו גם למנחי הקבוצות, לא נמצא מקום בו תרוכזו העבודה המשרדית והמקצועית ושאליו יוכלו לפנות ההורים, העובדים וכל מי שלוקח חלק בפרויקט, פגעה בתפקוד הפרויקט.
8. חוסר מעורבות בפרויקט מצד מנהל החינוך העירוני והגורמים המקצועיים במשרד החינוך. אי-השתתפותם של שני גורמים אלה היתה לרועץ במהלך הפרויקט וביתר שאת צפויה להיות לכך השפעה על המשכיותו.
9. לפעילות בקבוצת הסגור היתה תרומה גדולה להורים. אולם, עם סיום פעילות הקבוצה, ההורים התקשו לפעול בצורה אפקטיבית ללא הנחייה מקצועית, גם אם בהיקף מצומצם, וכן מבלי שיימצא להם מקום לקיים את מפגשיהם. העובדה שאין תשתית מינימאלית להמשך קיומה של קבוצת הסגור היא חיסרון משמעותי של הפרויקט.
10. לא מומשה מחויבות העירייה להמשך הפעילות עם ההורים.

המלצות

1. מומלץ לאמץ את דגם גיוס ההורים שהופעל בפרויקט. גיוס ההורים הוא שלב חשוב לעתידו של הפרויקט כולו. יש חשיבות רבה לכך שגיוס ההורים ייעשה על ידי מנחה הקבוצה, באמצעות ביקורי בית. כך ניתן להכיר את המשפחה, ליצור עִמה קשר אישי וללמוד על הקשיים שאיתם היא מתמודדת. כמו כן, ישנה חשיבות לכך שההורה שעתיד להשתתף בפרויקט יקבל את "ברכת הדרך" מהמשפחה, בדרך כלל מבן הזוג, אך לעתים גם מהסב והסבתא, החם או החמות. דרך גיוס זו דורשת אמנם השקעת זמן רבה (בהשוואה לאפשרויות קלות יותר של גיוס באמצעות מכתבים או "גיוס טלפוני"), אך השקעה זו מצדיקה את עצמה.

2. מומלץ שהפעילויות השונות תיערכנה בשפת האם של המשתתפים. אם הפעילות אינה מתנהלת בשפת האם, יש להקפיד על תרגום סימולטאני ברמה גבוהה.
3. יש להבטיח את מחויבות הגופים המעורבים בפרויקט להמשיך לפעול עם ההורים ועם אנשי המקצוע, גם לאחר סיום הפרויקט.
4. יש לבדוק מראש את יכולת הגוף המנהל את התקציב לנהל אותו בדרך המתאימה לפרויקט, ויש לבדוק את מידת גמישותו. מי שאמור לקבוע את המגבלות על גובה התשלום ואת זמני התשלום, הוא מוביל הפרויקט בעצה אחת עם ועדת הביצוע, ולא הגוף שמנהל את התקציב.
5. מומלץ לאמץ את דגם הפעילות עם ההורים שהופעל בפרויקט זה. יש להתחיל בקבוצות תמיכה קטנות, ולהקים קבוצת סגור כשהתנאים יבשילו לכך. יש צורך במידה מספקת של תמיכה, כדי שניתן יהיה לקדם את ההורים לקבוצת סגור אפקטיבית.
6. ההשתלמויות לאנשי מקצוע הן חשובות מאוד. הצורך בקיום ההשתלמויות תלוי בהיקף ההשתלמויות של המורים ביישוב או במרחב בו יופעל. ייתכן מאוד שבמגזר הערבי בישראל מידת ההכשרה ומערך ההשתלמויות של אנשי המקצוע מקיפה ומלאה בהשוואה למזרח ירושלים. במידה שאנשי המקצוע השתתפו בהשתלמויות רבות, והם בעלי ידע מקצועי רב, מומלץ למקד את ההשתלמות בנושא שיתוף הורים וחיזוק הקשר בין הורים לילדיהם ובין הורים למסגרות החינוך, ולהמעיט בהרצאות רקע כלליות בנושא לקויי שמיעה.
7. יש לזהות בשלבים הראשוניים של הפרויקט את כל הגורמים היכולים לתרום לפרויקט, שהשתתפותם בו יכולה לסייע להטמעתו ולהמשכיותו, גם לאחר סיומו.

מקורות

דרומי, א. ורינגוולד-פרימרמן, ד. (1996) התערבות תקשורת ושפה לילדים לקויי שמיעה. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2000) אפיון יחידות גיאוגרפיות וסיווגן לפי הרמה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה. פרסום מספר 13 של מפקד האוכלוסין והדיוור, ירושלים.

חושן, מ. (2004) שנתון סטטיסטי לירושלים 2003-2002. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל ועיריית ירושלים.

ניסים, ר. (1992) טיפול קבוצתי להורים לילדים לקויי שמיעה. במסגרת עבודת דוקטורט לפסיכולוגיה קלינית באוניברסיטת ניופורט, קליפורניה.

קריספין ת. (2002) חיזוק והבניית הקשר והתקשורת בין ילדים לקויי שמיעה לבין הוריהם ממזרח ירושלים, סיכום ביניים ובניה מחודשת של המשך התוכנית, הוגש לוועדת ביצוע של הפרויקט על ידי אחראית על תחום לקויי שמיעה באגף הרווחה בעיריית ירושלים.

Baguley D., Davis A. & Bamford J., (2000) Principles of family-friendly hearing services for children,

<http://www.deafnessatbirth.org.uk/content2/support/services/02/content.pdf>

(Retrieved 3/8/05)

Corcoran J. A., Stewart M., Glynn M. & Woodman D., Stories of Parents of Children with Hearing Loss: A Qualitative Analysis of Interview Narratives,

http://www.phonak.it/com_1998proceedings_14.pdf (Retrieved 3/8/05).

Martin F. N. & Greer Clark J. (1996) Hearing Care for Children, Allyn & Bacon, USA.

Medwid D. & Chapman Weston D. (2002) Kid-Friendly Parenting with Deaf and Hard Hearing Children, Gallaudet University Press, Washington D.C.

Luterman D. Counseling families with a hearing-impaired child. *Otolaryngol Clin North Am* 1999;32:1037-50.[Medline].

נספחים

נספח 1: שאלון להורה המשתתף בפרויקט
מחקר חיזוק הקשר בין ילדים לקויי שמיעה לבין הוריהם

אני החתום מטה _____ מאשר למכון ירושלים למחקר להשתמש בנתונים שאני מוסר בשאלון הרצוף בזה, למטרות הערכה של הפרויקט חיזוק הקשר בין ילדים לקויי שמיעה לבין הוריהם, ולשם הפקת לקחים לעתיד.
לא יעשה שימוש בנתונים אלו, אלא למטרות המחקר. הנתונים יושמדו לאחר סיום המחקר.

חתימה: _____ תאריך: _____

שאלון להורה המשתתף בפרויקט

שם פרטי _____

שם משפחה _____

טלפון _____

1. מה הקשר המשפחתי שלך (המשיב על השאלון) לילד לקוי השמיעה?

1. אם
2. אב
3. אחות
4. סבא/סבתא
5. אחר, פרט

2. מי המטפל העיקרי בילד לקוי השמיעה?

1. אם
2. אב
3. אב ואם
4. אחות
5. סבא ו/או סבתא
6. אחר, פרט

3. מלא בבקשה בטבלה הבאה את גיל כל ילדיך, מהקטן אל הגדול (הן השומעים והן לקויי השמיעה).

הקף בעיגול את התשובה המתאימה				גיל הילד	
לקוי שמיעה		מין			
כן	לא	נקבה	זכר	.1	
כן	לא	נקבה	זכר	.2	
כן	לא	נקבה	זכר	.3	
כן	לא	נקבה	זכר	.4	
כן	לא	נקבה	זכר	.5	
כן	לא	נקבה	זכר	.6	
כן	לא	נקבה	זכר	.7	
כן	לא	נקבה	זכר	.8	
כן	לא	נקבה	זכר	.9	
כן	לא	נקבה	זכר	.10	
כן	לא	נקבה	זכר	.11	
כן	לא	נקבה	זכר	.12	
כן	לא	נקבה	זכר	.13	

4. האם אחד ההורים לקויי שמיעה?

1. כן, האב לקוי שמיעה
2. כן, האם לקוייית שמיעה

3. כן, שני ההורים לקויי שמיעה
 4. לא, שני ההורים אינם לקויי שמיעה

5. האם ישנם ילדים לקויי שמיעה במשפחה המורחבת?

1. לא

2. כן, כמה? _____

6. באיזה גיל התחיל הילד בתהליך שיקום (שקשור בשמיעה)?

1. עד שנה. כמה חודשים? _____

2. שנה-שלוש

3. 3-4 שנים

4. 4 שנים ומעלה

7. באיזה מסגרת שיקומית השתתף הילד?

1. מיח"א

2. אמירה בסמא

3. כיי"ח

4. גן שועפאט

5. מרכז טיפולי שיח' ג'ראח

6. מסגרת אחרת, פרט _____

8. האם הילד לקוי שמיעה סובל מבעיות רפואיות (בנוסף לבעיית השמיעה) או מבעיות אחרות?

1. לא

2. כן, פרט _____

9. האם הילד משתמש במכשיר שמיעה/אביזרי עזר?
 מלא בבקשה את הטבלה הבאה (ניתן לסמן יותר מתשובה אחת)

האם את/ה מכיר/ה את המכשיר?		האם הילד משתמש במכשיר?		
לא מכיר	מכיר	לא	כן	
				* מכשיר שמיעה
				* מכשיר טקטילי
				* שתל קוכליארי
				* מכשיר FM
				* מכשיר הגברה לטלפון
				* מכשיר הגברה לטלביזיה

למראיין: אם הילד אינו משתמש במכשיר שמיעה/אביזרי עזר, עבור לשאלה 15

10. באיזה גיל התחיל הילד להשתמש במכשיר שמיעה/אביזרי עזר?

1. עד שנה. כמה חודשים? _____

2. שנה-שנתיים

3. 2-4 שנים

4.4 שנים ומעלה

11. באיזו תדירות משתמש הילד במכשיר/אביזרי עזר?

1. אף פעם או כמעט אף פעם
2. לפעמים
3. כמחצית מהזמן
4. בדרך כלל
5. תמיד או כמעט תמיד (לא כולל רחצה, שינה וכד')

12. האם הילד משתמש במכשיר/אביזרי עזר בבית?

1. כן
2. לא

13. האם הילד משתמש במכשיר השמיעה/אביזרי העזר שלו גם מחוץ לבית?

1. כן
2. לא

למה? פרט

14. האם את/ה יודע לטפל במכשיר/אביזרי עזר?

1. כן
2. לא

15. האם ילדך לקוי השמיעה יודע את שפת הסימנים?

1. לא
2. כן

16. באיזו מידה שולט הילד לקוי השמיעה בשפת הסימנים?

1. טובה
2. בינונית
3. נמוכה

17. באיזו מידה את/ה ובני-משפחתך שולטים בשפת הסימנים?

סמן X במקום המתאים			
יתר הילדים	אם	אב	
			1. טובה
			2. בינונית
			3. נמוכה
			4. איננה יודעת/שפת סימנים

18. האם היית רוצה ללמוד או לשפר את רמתך בשפת סימנים?

1. כן
2. לא

19. באיזה מסגרת חינוכית ו/או שיקומית משתתף הילד לקויי השמיעה כיום?
(ניתן לסמן יותר מתשובה אחת)

1. מיח"א
2. אמירה בסמא
3. כ"י"ח
4. גן שועפאט
5. מרכז טיפולי שיחי' ג'ראח
6. בית-ספר רגיל שם בית הספר _____
7. אחר _____

20. כמה שעות בשבוע משתתף הילד במסגרת השיקומית בעבודה קבוצתית?

1. 2-1 שעות
2. 4-3
3. 6-5 שעות
4. 7 שעות ומעלה
5. לא משתתף

21. כמה שעות בשבוע משתתף הילד במסגרת השיקומית בעבודה פרטנית?

1. 2-1 שעות
2. 4-3
3. 6-5 שעות
4. 7 שעות ומעלה
5. לא משתתף

22. האם הילד משתתף במסגרת כלשהי אחרת בשעות אחר הצהריים (פעילות שאינה שיקומית)?

1. לא
2. כן, פרט, באיזה מסגרת?

23. באיזו מידה לדעתך, ילדך לקוי השמיעה מבין את החומר הנלמד בכיתה?

1. טובה
2. בינונית
3. נמוכה
4. לא ידוע לי

24. האם ילדך לקוי השמיעה זקוק לעזרה בלימודים?

1. כן
2. לא

25. האם את/ה מסייע לילדך לקוי השמיעה בהכנת שיעורי בית?

1. כן, באיזו תדירות?
 1. עד שעה ביום
 2. שעתיים ומעלה
2. לא

26. אילו פעילויות ילדך אינו עושה והיית מעוניין שהוא יעשה?

27. סמן בבקשה מהם העיסוקים של ילדך בבית במשך היום, וכמה זמן במוצע ביום הוא מקדיש לכל אחד מהם?

				סמן X		
אם כן, סמן X במקום המתאים				כן	לא	
<u>4 שעות ומעלה</u>	<u>כ-3 שעות</u>	<u>כשעתיים</u>	<u>עד שעה</u>			
						1. צפייה בטלוויזיה
						2. קריאה
						3. הכנת שיעורי בית
						4. משחק עם אחיו
						5. משחק עם שכנים
						6. משחק לבדו
						7. משחק עם הוריו
						8. אחר, פרט _____

28. האם ילדך לקוי השמיעה משחק עם חברים ו/או שכנים שאינם לקויי שמיעה?

1. לא
2. כן, פרט _____

29. איך את/ה יוצר קשר עם ילדך לקוי השמיעה?
ציין/ני את כל צורות הקשר (ניתן לבחור יותר מתשובה אחת)

1. דיבור
2. שפת סימנים
3. ג'סטות ופנטומימה
4. הצבעה על חפצים או הובלה ביד
5. דיבור ברור מול הפנים של הילד
6. איות
7. כתיבה
8. אחר, פרט _____

30. איך ילדך לקוי השמיעה יוצר קשר איתך?
 ציין/ני את כל צורות הקשר (ניתן לבחור יותר מתשובה אחת)

1. דיבור
2. שפת סימנים
3. ג'סטות ופנטומימה
4. הצבעה על חפצים או הובלה ביד
5. קריאת שפתיים (של ההורה)
6. איות
7. כתיבה
8. אחר, פרט

31. נסה/י בבקשה להעריך את מידת התקשורת/קשר שיש לך עם ילדך לקוי השמיעה בכל אחד מהתחומים הבאים:

קשה מאוד ליצור קשר	קשה ליצור קשר	יש בעיות קשר קלות	אין בכלל בעיות בקשר	
				בפעילויות כמו: אוכל, רחצה, לבוש, שינה וכו'
				בפעילויות כמו: שיחות על מה שקורה בבית, בבית-ספר
				בנושאים שקשורים להרגשה של ההורה או של הילד כמו: שמחה, עצב, דאגה, פחד וכו'

32. האם ביומיום את/ה מתייחס/ת לילדך לקוי השמיעה באופן שונה מלילדיך האחרים?
 לדוגמא: האם את/ה מקדיש/ה לילד זמן שונה מאשר לכל ילד אחר? האם את/ה לוקח/ת איתך את ילדך לקוי השמיעה ליותר מקומות מאשר ילד אחר או להיפך? האם את/ה מקדיש/ה זמן שונה למשחק או להכנת שיעורי בית או לשיחות עם הילד לקוי השמיעה מזה שאתה מקדיש לילד אחר?

ציין בבקשה באילו תחומים ובאילו מקרים את/ה מתייחס/ת לילד לקוי השמיעה באופן שונה מילד רגיל, פרט את כל התחומים וציין מדוע:

33. כמה שעות ביום מקדישים בני המשפחה לפעילות עם הילד לקוי השמיעה? מה סוג הפעילות?

קירבה משפחתית	מספר שעות	סוג הפעילות
אב		
אם		
אח		
אחות		
בני-משפחה אחרים, פרט _____		

34. האם לדעתך חשוב לשמור על סביבה שקטה כשאתה מדבר/ת עם ילדך לקוי השמיעה?
לא

1. כן

35. איך המשפחה משתפת את הילד במתרחש בקרב המשפחה בבית ומחוצה לו?

1. מסבירים לו בשפת הסימנים

2. מסבירים לו באופן מיוחד כדי שידע מה קורה

3. מראים לילד את מה שקורה

4. הילד שם לב לבד למתרחש בבית

5. אחר, פרט _____

36. כיצד מתייחסים האחים אל הילד לקוי השמיעה?
(ניתן לענות יותר משובה אחת)

1. עוזרים בטיפול בילד

2. מתביישים בו

3. נרתעים ממנו

4. מקנאים בו

5. מתייחסים אליו כמו אל שאר האחים

6. אחרת, פרט _____

37. האם ישנן פעילויות שכל המשפחה משתתפת בהן, אך את הילד לקוי השמיעה לא משתפים בהן?

1. לא

2. כן, אלו פעילויות?

מדוע לא משתפים את הילד לקוי השמיעה בפעילויות אלו?

38. האם קיבלת בעבר הדרכה כלשהי כיצד לתקשר עם ילדך לקוי השמיעה?

1. לא

2. כן, באיזו מסגרת?

39. האם ההדרכה שקבלת/ה בעבר סייעה לך לשפר את הקשר/תקשורת עם הילד?

1. סייעה במידה רבה מאוד

2. סייעה במידה רבה

3. סייעה במידה בינונית

4. סייעה במידה מועטה

40. מדוע הצטרפת לפרויקט, ומה הציפיות שלך מהפרויקט?

41. האם אתה חושב שהפרויקט יסייע לך, אם כן במה?

תודה רבה על שיתוף הפעולה
צוות הפרויקט

נספח 2: שאלון להורים לאחר ההשתלמות

מחקר חיזוק הקשר בין ילדים לקויי שמיעה לבין הוריהם

אני החתום מטה _____ מאשר למכון ירושלים למחקר להשתמש בנתונים שאני מוסר בשאלון הרצוף בזה, למטרות הערכה של הפרויקט חיזוק הקשר בין ילדים לקויי שמיעה לבין הוריהם, ולשם הפקת לקחים לעתיד. לא יעשה שימוש בנתונים אלו, אלא למטרות המחקר. הנתונים יושמדו לאחר סיום המחקר.

חתימה: _____ תאריך: _____

שאלון להורה המשתתף בפרויקט

שם פרטי _____

שם משפחה _____

שם הילד לקוי השמיעה _____

טלפון _____

1. המסגרת החינוכית ו/או השיקומית בה משתתף הילד לקוי השמיעה :
(ניתן לסמן יותר משובה אחת)

1. מיח"א

2. אמירה בסמא

3. כ"ח

4. גן שועפאט

5. מרכז טיפולי שיח'ג'ראח

6. בית-ספר רגיל שם בית הספר _____

7. אחר _____

2. מה הקשר המשפחתי שלך (המשיב על השאלון) לילד לקוי השמיעה?

1. אם

2. אב

3. אחות

4. סבא/סבתא

5. אחר, פרט _____

3. מי המטפל/ת העיקרית בילד לקוי השמיעה?

1. אם

2. אב

3. אב ואם

4. אחות

5. סבא ו/או סבתא

6. אחר, פרט _____

4. גיל הילד _____ שנה.

השאלה הבאה מתייחסת לקבוצת התמיכה

5. ציין בבקשה עד כמה אתה מסכימה עם המשפטים הבאים. סמן X במקום המתאים.

מסכים	מסכים במידה מסוימת	לא מסכים	

			1. היתה לי אפשרות לבטא את הרגשות שלי
			2. אני מרגיש יותר ביטחון בטיפול בילד שלי
			3. אני יותר רגוע מבעבר
			4. אני יודע יותר על נושאים הקשורים ללקות שמיעה
			5. הביטחון העצמי שלי התחזק
			6. קיבלתי מידע שימושי שיכול לסייע לילדי ולמשפחתי
			7. אני מרגיש פחות לבד
			8. היתה לי אפשרות לשתף את חברי הקבוצה בקשיי התמודדות שלי
			9. אני מרגיש שהמשתתפים תומכים אחד בשני
			10. היתה לי אפשרות לשמוע ולהבין את קשיי ההתמודדות של יתר המשתתפים בקבוצה
			11. הרגשתי שיש לי עם מי להתייעץ בנושאים שונים
			12. אני יותר מבין ומודע לצרכיו של ילדי לקוי השמיעה
			13. אני מרגיש יותר בטוח ביכולת ההתמודדות שלי עם הצרכים של ילדי בשנים הבאות
			14. המפגשים עם משפחות המתמודדות עם קשיים דומים לשלי הקלו על תחושת ההתמודדות שלי
			15. המפגשים מתוכננים ומאורגנים היטב
			16. היתה אווירה טובה במפגשים

6. באופן כללי, באיזו מידה היית מרוצה מהפעילות של קבוצת התמיכה?

1. במידה רבה
2. במידה בינונית
3. במידה מועטה

השאלה הבאה מתייחסת להרצאות של קלינאית התקשורת.

7. ציין בבקשה עד כמה את/ה מסכימ/ה עם המשפטים הבאים. סמן X במקום המתאים.

מסכים	מסכים במידה מסויימת	לא מסכים	
			1. למדתי על דרכי תקשורת שונות עם הילד לקוי השמיעה
			2. למדתי על האנטומיה והפיזיולוגיה של מערכת השמיעה
			3. למדתי על מכשירי השמיעה ואביזרי העזר הקיימים ועל השתל הקוכליארי
			4. למדתי על ההתפתחות השפתית של ילדים לקוי שמיעה
			5. אני מסייע לילד בפיתוח השפה ובדיבור
			6. למדתי על אפשרויות הטיפול השונות בבעיית השמיעה של הילד
			7. הכרתי מוסדות שונים לטיפול בילדים לקוי שמיעה
			8. למדתי איך לקדם את הילד גם בשעות אחר הצהרים
			9. למדתי להבין מהם הקשיים המיוחדים של ילדים לקויי שמיעה בכלל ושל הילד שלי בפרט
			10. למדתי מה לעשות כדי לעזור לילדי לקוי השמיעה להתמודד עם הקשיים הללו
			11. נוצר או התחזק הקשר עם המסגרת החינוכית בה לומד ילדי

8. באופן כללי, באיזו מידה היית מרוצה מההרצאות של קלינאית התקשורת?

1. במידה רבה
2. במידה בינונית
3. במידה מועטה

השאלה הבאה מתייחסת להרצאות לכלל ההורים

9. ציין בבקשה עד כמה את/ה מסכימ/ה עם המשפטים הבאים. סמן X במקום המתאים.

מסכים	מסכים במידה מסוימת	לא מסכים	
			1. למדתי דברים חדשים שלא ידעתי קודם
			2. המידע שהועבר היה רלוונטי וחשוב
			3. ההרצאות היו ברמה גבוהה
			4. האווירה היתה טובה
			5. ארגון ההרצאות וניהול הזמן היו טובים
			6. הייתי רוצה לבוא להרצאות נוספות בעתיד
			7. המפגש עם מרצים שונים מהתחום היה משמעותי לי
			8. המפגש עם הורים נוספים היה חשוב בשבילי

10. באופן כללי, באיזו מידה היית מרוצה מההרצאות ?

1. במידה רבה
2. במידה בינונית
3. במידה מועטה

11. האם ילדיכם משתמש במכשירי השמיעה/אביזרי עזר הבאים? סמנו X במקום המתאים (ניתן לסמן יותר מתשובה אחת).

האם הילד משתמש במכשיר?		האם את/ה מכיר/ה את המכשיר?		
לא	כן	לא מכיר	מכיר	
				* מכשיר שמיעה
				* מכשיר טקטילי
				* שתל קובליארי
				* מכשיר FM
				* מכשיר הגברה לטלפון
				* מכשיר הגברה לטלביזיה

12. האם בעקבות הפרויקט חל שינוי בשימוש במכשירי שמיעה/אביזרי עזר?

1. לא
2. כן

במה בא השינוי לידי ביטוי?

1. תדירות השימוש במכשיר.
 2. יכולת הטיפול במכשיר.
 3. אחר,
- פרט _____

13. האם הילד משתמש במכשיר/אביזרי עזר בבית?

1. לא

2. כן

14. האם הילד משתמש במכשיר השמיעה/אביזרי העזר גם מחוץ לבית?

1. לא

למה? פרט _____

2. כן

15. האם אתם יודעים לטפל במכשיר השמיעה/אביזרי העזר?

1. לא

2. כן

16. כמה שעות בשבוע משתתף הילד במסגרת השיקומית בעבודה קבוצתית?

1. 1-2 שעות

2. 3-4

3. 5-6 שעות

4. 7 שעות ומעלה

5. לא משתתף

17. כמה שעות בשבוע משתתף הילד במסגרת שיקומית בעבודה פרטנית (הילד והמטפל בלבד, ללא ילדים אחרים)?

1. 1-2 שעות

2. 3-4

3. 5-6 שעות

4. 7 שעות ומעלה

5. לא משתתף

18. אילו פעילויות ילדכם אינו עושה והייתם מעוניינים שהוא יעשה?
(ניתן לסמן יותר משובה אחת)

1. שידבר ויוכל לנהל שיחה

2. שיהיה מעורב מבחינה חברתית

3. שיבין את החומר הנלמד בכיתה

4. שיעסוק בספורט

5. שיעסוק באומנות כלשהי

6. אחר, פרט _____

7. שום דבר

19. מתוך התנסותכם וחוויותיכם במהלך הפרויקט אנא ציינו האם חל שינוי בפעילות היום-יומית שלכם, ובמיוחד בקשר עם ילדכם לקוי השמיעה?

1. לא

2. כן

אם חל שינוי ציינו בבקשה מהם השינויים וכיצד הם באים לידי ביטוי בחיי היום-יום (לדוגמא שיחות ומפגשים עם הורים אחרים לילדים לקוי שמיעה, שיתוף בני המשפחה האחרים בפעילות עם הילד לקוי השמיעה, פעילות עם הילד לקוי השמיעה בלבד (ללא בני המשפחה האחרים)).

20. איך אתם יוצרים קשר עם ילדכם לקוי השמיעה?
 ציינו את כל צורות הקשר (ניתן לבחור יותר מתשובה אחת)

1. דיבור
2. שפת סימנים
3. ג'סטות ופנטומימה
4. הצבעה על חפצים או הובלה ביד
5. דיבור ברור מול הפנים של הילד
6. איות
7. כתיבה
8. אחר, פרט _____

21. איך ילדכם לקוי השמיעה יוצר איתכם קשר?
 ציינו את כל צורות הקשר (ניתן לבחור יותר מתשובה אחת)

1. דיבור
2. שפת סימנים
3. ג'סטות ופנטומימה
4. הצבעה על חפצים או הובלה ביד
5. קריאת שפתיים (של ההורה)
6. איות
7. כתיבה
8. אחר, פרט _____

22. נסו בבקשה להעריך את מידת התקשורת/קשר שיש לך עם ילדכם לקוי השמיעה בכל אחד מהתחומים הבאים:

אין בכלל בעיות בקשר	קשה מאוד ליצור קשר	קשה ליצור קשר	יש בעיות קשר קלות	
				בפעילויות כמו: אוכל, רחצה, לבוש, שינה וכו'
				בפעילויות כמו: שיחות על מה שקורה בבית, בבית-ספר וכו'
				בנושאים שקשורים להרגשה של ההורה או של הילד כמו: שמחה, עצב, דאגה, פחד וכו'

23. האם אתם נוהגים לדבר עם ילדכם לקוי השמיעה על מה שקורה בבית הספר, בבית וכו'?

1. לא
2. כן

24. האם אתם חושבים שהשתתפותכם בפרויקט תרמה ליכולת שלכם לדבר עם הילד לקוי השמיעה על מה שקורה בבית הספר, בבית וכו'?

- 1. לא
- 2. כן

25. האם אתם נוהגים לדבר עם ילדכם לקוי השמיעה על הרגשות ורגשות?

- 1. לא
- 2. כן

26. האם אתם חושבים שהשתתפותכם בפרויקט תרמה ליכולת שלכם לדבר עם הילד לקוי השמיעה על הרגשותיו ורגשותיו?

- 1. לא
- 2. כן

27. מלאו בבקשה את הטבלה הבאה. סמנו X במקום המתאים.

מקדיש יותר זמן לילד לקוי השמיעה	מקדיש פחות זמן לילד לקוי השמיעה	מקדיש זמן זהה לכל הילדים	
			1. דיבור ושיחות
			2. משחק
			3. הכנת שיעורי בית
			4. פעילויות מחוץ לבית
			5. אחר, פרט _____

28. איך אתה משתפ/ת את הילד במתרחש בקרב המשפחה בבית ומחוצה לו?

- 1. מסביר לו בשפת הסימנים
- 2. מסביר לו באופן מיוחד כדי שידע מה קורה
- 3. מראים לילד את מה שקורה
- 4. הילד שם לב לבד למתרחש בבית
- 5. אחר, פרט _____

29. האם ישנן פעילויות שכל המשפחה משתתפת בהן, אך את הילד לקוי השמיעה לא משתפים בהן?

- 1. לא
- 2. כן, אלו פעילויות?

מדוע לא משתפים את הילד לקוי השמיעה בפעילויות אלו?

30. האם הפרויקט סייע לכם בחיזוק הקשר/תקשורת עם ילדכם לקוי השמיעה?

1. לא

2. כן

אם כן, באיזו מידה?

1. סייע במידה רבה

2. סייע במידה בינונית

3. סייע במידה מועטה

31. האם כתוצאה ממה שלמדתם וחוויתם בפרויקט ישנם תחומים שבהם שיניתם את יחסכם לילד לקוי השמיעה?

1. לא

2. כן,

פרט

32. האם יש נושאים שהפרויקט לא עסק בהם והייתם מעוניינים שיעסוק?

33. האם הייתם מעוניינים שהפרויקט יימשך מעבר לשנתיים?

לא
מדוע?

כן
מדוע?

34. אם ניתן היה להמשיך את הפרויקט, איזה סוג של פעילויות (קבוצת תמיכה, קבוצת סגור, הרצאות, פעילות הורים-ילדים) הייתם מעוניינים שתהיינה. פרטו.

35. האם היו פעילויות לא מוצלחות או לא חשובות שלדעתך לא כדאי שתתקיימנה בפרויקט מסוג זה?

36. אם יש נושאים שהשאלון לא התייחס אליהם, הערות או בקשות באשר לפרויקט, אנא כתבו אותן בשורות הבאות.

תודה רבה על שיתוף הפעולה
צוות המחקר

ملخص

هدف المشروع

المشكلة المركزية التي تميز ضعيفي السمع هي مشكلة التخاطب والاتصال. الاتصال الاولي والاهم للطفل هو الاتصال والتخاطب مع والديه. الاتصال الجيد يُساعد على تقوية الطفل ويمنحه القوة لمواجهة التحديات المتوقع ان يواجهها في حياته. في القدس الشرقية يوجد نقص بالخدمات وبالاطر التي تعمل على معالجة وتأهيل ضعيفي، وان وجدت فهي قليلة وغير متطورة، لذلك فان عائلات كثيرة لا تتوفر لها الخدمات وكذلك اطفالهم محرومين من تلقي خدمات تتلاءم واحتياجاتهم.

من الاهداف العليا للمشروع هو الوصول الى دراسة تتعلق بالتقييم بموضوع توثيق العلاقة بين الاهالي والاولاد ضعيفي السمع في القدس الشرقية، ولمساعدة الاهالي في بناء نظام واطار علاقات سليمة وصعبة مع اولادهم، بهدف تحقيق الاهداف، في اطار المشروع، تم القيام بعدد من النشاطات:

1. اقامة مجموعات دعم للاهالي مع التركيز على بناء العلاقة بين الاهالي للاطفال ورفع مستوى الوعي والمعرفة لدى الاهالي بالمواضيع لتأهيل اولادهم.
2. العمل على ايجاد شريحة من الاهالي تمتاز بالمعرفة، القوة الاستقلالية بحيث تقوم بتمثيل مصالحهم ومصالح اولادهم وتعمل هذه الشريحة على تحصيل حقوق وتطوير الخدمات وتحسين اوضاع اطفالهم ضعيفي السمع.
3. ارشاد المهنيين من التخصصات المختلفة والدين يتعاملون مع اطفال عرب ضعيفي السمع ومنحهم المعرفة والادوات اللازمة للتعامل مع الاطفال ومع ابناء عائلاتهم.
4. نشر طباعة وتوزيع كراسات ومواد باللغة العربية على اهالي الاطفال والتي تساعدهم على كيفية التعامل مع اولادهم من حيث التربية ومساعدتهم في كل مراحل حياتهم.

طرق البحث

- المشروع كان مركباً جداً وكان مُعداً لمجموعتين رئيسيتين:
3. اهالي اطفال ضعيفي السمع للفئة العمرية 1-21 سنة من الوسط العربي في القدس. مجتمع العينة للمشروع كان 90 عائلة.
 4. المهنيين والمختصين العاملين مع الاطفال ضعيفي السمع او مع عائلاتهم هم من الوسط العربي في القدس.

تعقيدات ومركبات المشروع واختلاف وتنوع النشاطات التي تم القيام بها في اطاره، الزمت بالمقابل استخدام مجموعة متنوعة من طرق التقييم الكمي والنوعي ومنها: توزيع الاستبيانات وتحليلها، تحليل تقارير، اعداد مجموعات مركزية حوار ومقابلات مع الموظفين، المشاركة في لجان التنفيذ وفي لجان التوصية.

نشاطات تم تنفيذها خلال المشروع

- شمل المشروع مجموعة من النشاطات المختلفة تشمل:
8. مجموعات دعم للاهالي تشمل الدعم المعنوي واستكمارت في مجال التأهيل السمعي واللغوي للطفل (في مجموعات الدعم اشترك 63 شخصاً من الاهالي، الامهات بشكل خاص).
 9. محاضرات للاهالي (المحاضرات كانت مُعدة لكافة الاهالي، وايضاً للاهالي الذين لم يُشاركوا في مجموعات الدعم. شارك في هذه المحاضرات العشرات من الآباء والامهات).
 10. المجموعة القانونية كانت عبارة عن مجموعة استمرارية لمجموعات الدعم (في هذه المجموعة شارك حوالي 20 شخصاً من الاهالي، الامهات بشكل خاص).
 11. عقد دورة لغة الاشارات للاهالي الذين يتخاطبون مع اولادهم من خلال لغة الاشارات (اشترك في هذه الدورة حوالي 15 شخصاً من الاهالي).
 12. نشاطات ترفيحية مختلفة للاهالي وللاطفال (في هذه النشاطات شارك العشرات من الاهالي والاطفال، بعضهم كان من الاهالي الذين لم يُشاركوا في مجموعات الدعم).
 13. عقد دورتي استكمال للمهنيين (في الدورة الاولى للاستكمال شارك 116 مهني ومختص من كافة المراكز التي لها علاقة بالتربية، تأهيل ومعالجة الاطفال ضعيفي السمع. منهم 79 مهنيًا ناطقون للغة العربية).
 14. اعداد خمس كراسات باللغة العربية للاهالي. تطرقت هذه الكراسات الى خمسة مواضيع: الصوتيات والسمعيات، التخاطب، الاتصال واللغة، تربية الاطفال ضعيفي السمع، كيفية مواجهة للاهالي الذين لديهم اطفال ضعيفي السمع، حقوق وامتيازات الاطفال ضعيفي السمع وكذلك الخدمات التي من حقهم.

الانجازات

نتائج البحث تشير الى تحقيق انجازات كثيرة للمشروع والى جانبهم ايضاً مجموعة من الصعوبات.

الانجازات الرئيسية

1. رضا كبير من قبل الاهالي للمشروع، بعناصره ومكوناته المختلفة.
2. تنفيذ وتطبيق معظم الخطط التي شملها المشروع، من خلال محاولة ملائمتهم للواقع الذي تغير لأسباب عديدة.
3. نسبة المشاركة كبيرة للاهالي بالنشاطات المختلفة والتي جرت في إطار المشروع، الشريحة التي شاركت في هذا المشروع بلغت 90 عائلة، في مجموعات الدعم شارك بشكل منتظم 63 من الاهالي (الامهات على وجه الخصوص) وحوالي 20 شخصاً من الاهالي شاركوا في مجموعات قانونية.
4. تغيير بمواقف الاهالي فيما يتعلق بالعلاقة بين الاهالي واطفالهم، وطريقة التعامل الملائمة والمناسبة لافراد العائلة مع الاطفال.
5. زيادة ورفع مستوى الوعي للاهالي فيما يتعلق باحتياجات الاطفال ضعيفي السمع.
6. زيادة الوعي لدى الاهالي فيما يتعلق بموضوع حقوق اطفالهم وكذلك مجال الخدمات المعروفة امامهم.
7. تأهيل مهني لمهنيين ناطقين باللغة العربية والذين يعملون مع اطفال ضعيفي السمع.
8. رضا كبير من جانب المهنيين الناطقين باللغة العربية من الاستكمالات. هذه الاستكمالات زادت مستوى الثقة والامان لديهم بالعمل، وكذلك رفعت من مستوى ثقة الاهل فيما يتعلق بقدراتهم لمساعدة الاولاد والاعتراف باهمية العمل ولقدراتهم لمواجهة التحديات التي تقف امامهم.
9. دمج وادخال اهداف المشروع بالاطر التربوية الخمسة والتي ساهمت بشكل فعال في المشروع.
10. كان هناك تواجد ملفت للنظر فعال وبارز لموظفة قسم العمليات الخاصة في مؤسسة التامين الوطني.

المصاعب

1. الصعوبة في تجنيد مهنيين نوعيين في إطار ميزانية المشروع.
2. تغيير الكثير من العاملين بالمشروع.
3. الصعوبة في ادارة ميزانية المشروع وفي تحديثها.
4. بعض من المهام لم يتم اكمالها بشكل كامل.
5. المشروع تم انجازه بالرغم من عدم توفير بنية تحتية ادارية ملائمة.
6. كان تعييب وعدم مشاركة قسم المعارف بالبلدية بالمشروع وكذلك غياب الجهات المهنية ذات العلاقة من وزارة التربية والتعليم. عدم مشاركة هذان الطرفان خلال مرحلة المشروع، سببت وتسبب في وجود صعوبات باستمرار المشروع.
7. لم يتم التزام استخدام البلدية من ناحية استمرار النشاطات مع الاهالي.

التوصيات

1. تجنيد الاهالي للمشروع هو مرحلة مهنية لمستقبل المشروع من ناحية استمراره او توقفة، لذلك توجد اهمية كبرى لتجنيد الاهالي على يد موجه المجموعة، من خلال الزيارات في بيوت العائلات. هذه الطريقة تتطلب استثماراً كبيراً من ناحية الزمن وبذل مجهود كبير ولكن واقع الحال يتطلب ذلك.
2. نقدم توصية بان تكون الفعاليات والنشاطات التي تجري باستعمال اللغة الام للمشاركين في حالة وان النشاطات هذه لا تكون باللغة الام للمشاركين. يجب التأكد من وجود ترجمة فورية بمستوى رفيع.
3. يجب ضمان التزام الجهات ذات العلاقة بالمشروع بالاستمرار بالعمل مع الاهالي وكذلك مع المهنيين وحتى بعد نهاية المشروع.
4. يجب اجراء فحص مستوى لقدرات الجهة التي تدير ميزانية هذا المشروع- المداخل والمصاريف- ادارته بطريقة ملائمة ومناسبة للمشروع وكذلك مدى مرونته.
5. نوصي بالقيام بتبني نموذج نشاطات مع الاهالي والذي تم استخدامه في هذا المشروع، يجب البدء في مجموعات دعم صغيرة وحينما تتحقق الشروط المطلوبة، يجب اقامة مجموعات قانونية.
6. الاستكمالات للمهنيين هي مهمة جداً. الحاجة الى اقامة استكمالات مرتبة بحجم الاستكمالات للمعلمين في المدينة او المنطقة التي يعمل بها، ممكن جداً انه بالوسط العربي في اسرائيل بان نسبة التاهيل ونظام الاستكمالات للمهنيين فهو شامل وكذلك بالمقارنة مع القدس الشرقية. في حالة ان المهنيين شاركوا في استكمالات كثيرة، وهم

اصحاب معرفة مهنية كبيرة، ينصح بتركيز الاستكمالات في موضوع مشاركة الاهالي وتوثيق العلاقة بين الاهالي واطفالهم وبين الاهالي مع الاطر التربوية، تقليل بالمحاضرات الجانبية العامة في موضوع ضعف السمع.

7. يجب التمييز في المراحل المبكرة للمشروع كافة الجهات التي تستطيع تقديم الدعم للمشروع، مشاركتهم فيه يمكن ان تساعد في دمج وتطبيق وتنفيذ المشروع ولاستمراره حتى بعد الانتهاء منه.